

UDK: 32(497.5)''1945/1991''
329.15(497.1)
930

Pregledni rad

Primljeno: 23. 9. 2025.

Prihvaćeno: 20. 10. 2025.

DOI: <https://doi.org/10.22586/csp.v57i3.39888>

Hrvatska u komunističkoj Jugoslaviji – prilog istraživanju*

DAVOR MARIJAN

Hrvatski institut za povijest

Zagreb, Hrvatska

dmarijan66@gmail.com

Na temelju višegodišnjega istraživanja hrvatske povijesti u razdoblju kasnoga socijalizma u članku iznosim neka promišljanja o problematici Hrvatske u drugoj Jugoslaviji i (ne)uspješnosti komunističke modernizacije. Težište istraživanja bilo je na povijesti Saveza komunista Hrvatske, njegovoj organizaciji, metodi rada i odnosu s drugim društveno-političkim zajednicama i društveno-političkim organizacijama. U kontekstu čestih tvrdnji, pa i nekih povjesničara, o velikome modernizacijskom zahvatu smatram da su drugu Jugoslaviju komunisti sazdali na prevari, teroru i laži. To su bila tri stvarna temelja komunističke vlasti, koja su na kraju i bila razlog da se njihov modernizacijski projekt okonča u krvavom ratu nakon gotovo pola stoljeća postojanja druge Jugoslavije.

Ključne riječi: Hrvatska; Jugoslavija; Savez komunista; modernizacija; historiografija; politike sjećanja

Pobuda za ovaj tekst nastala je tijekom mojega istraživanja hrvatske povijesti u razdoblju od 1970. do 1990., odnosno od početka hrvatskoga proljeća do prvih višestranačkih izbora, na kojima su komunisti u Socijalističkoj Republici Hrvatskoj (SRH) izgubili vlast. Težište istraživanja bilo je usmjereno na Partiju, odnosno Savez komunista Hrvatske (SKH) i Savez komunista Jugoslavije (SKJ). Prvotno je cilj bio dobiti odgovor na pitanje što je Partija bila u 80-ima.¹ S ciljem traženja odgovora na to pitanje postupno sam istraživanje

* Ovo istraživanje provedeno je u sklopu projekta „Političko ozračje i represija u Hrvatskoj i Jugoslaviji od 1941. do 1995. – selektivna sjećanja i interpretacije”, koji financira Europska unija programom NextGenerationEU, broj projekta 380-01-02-23-44.

¹ Osamdesetih sam se prvi put dotaknuo ove teme tijekom rada na povijesti Jugoslavenke narodne armije na kraju jugoslavenske krize, na temelju čega sam 2008. objavio knjigu *Slom Titove armije*, a 2017. u knjizi *Hrvatska 1989. – 1992. Rađanje države* opširno sam se pozabavio raspadom Jugoslavije, tj. njezinim dvjema posljednjim godinama. U nekoliko prethodnih godina objavio sam desetak radova na temu 80-ih i dijelom 70-ih godina, uglavnom političke povijesti, te 2024. knjigu *Hrvatska u Jugoslaviji 1980-ih. Lažna svijest i svjesna laž*.

protegnuo i na 70-e godine. Istraživao sam na temelju arhivskoga gradiva u Hrvatskom državnom arhivu u Zagrebu, težišno arhivskom fondu Centralnoga komiteta (CK) SKH i arhivskom fondu Predsjedništva SRH. U manjoj mjeri konzultirao sam arhivske fondove Socijalističkoga saveza radnog naroda Hrvatske, Saveza udruženja boraca narodnooslobodilačkog rata Hrvatske i Izvršnoga vijeća Sabora SRH. Pri istraživanju fondova predsjedništava SKH i SRH zanimao me je njihov međusobni odnos, posebice u kontekstu Ustava SRH iz 1974. Za razdoblje 80-ih konzultirao sam sve sačuvane (a to je po mojoj, doduše nepouzdanoj, procjeni „gotovo sve”) zapisnike centralnih komiteta SKH i SKJ i njihovih predsjedništava, kao i golemu većinu njihovih ekvivalenata iz 70-ih. Premda može zvučati kao floskula, arhivski fond CK SKH doista je nepregledan i u njemu se nije lako snaći. Dijelom je to posljedica načina na koji je Stručna služba CK SKH vodila pismohranu, a što u Hrvatskom državnom arhivu neće mijenjati. To pak znači da nisu rijetki slučajevi da se neki predmeti (sjednice CK i njegovih izvršnih tijela) mogu naći razdvojeni u tri različite serije unutar fonda. Gradivo Predsjedništva SRH osjetno je manje i pregledao sam većinu sjednica i gotovo sve izdvojene dokumente stupnja tajnosti strogo povjerljivo i državna tajna. Taj je fond arhivski sređen, pa istraživač već iz inventara ima dobar pregled sadržaja sjednica i dostupnosti dokumenata. U odnosu na predsjedničke fondove, arhivirano gradivo fonda Službe državne sigurnosti (SDS) manje je vrijednosti jer nije zaokruženo, očito je da mnogo toga u njemu nedostaje. Kad sam potkraj 2018. izrazio želju pregledati taj fond, zbog velikoga interesa morao sam duže čekati da dođem na red za istraživanje. U međuvremenu je gradivo skenirano, čime je postalo lakše dostupno, što također pokazuje velik interes korisnika za taj fond. S rijetkim iznimkama, ne bih rekao da je učinak rada na tom gradivu dao neki opipljiv rezultat.² U toj domeni više je napravljeno na publiciranju dijela dokumenata.³ Vrijedi napomenuti da gradivo Republičkoga sekretarijata za unutarnje poslove SRH (ako još uopće postoji) nije predano u Hrvatski državni arhiv, što je popriličan hendikep za istraživanje problematike sigurnosne politike i općenito unutarnjih poslova u socijalizmu.

Na temelju gradiva CK SKH i Predsjedništva SRH moguće je analizirati odnos Hrvatske i Jugoslavije, odnosno odnos jedne republike i Federacije, kao i odnos jedne partijske sastavnice (CK SKH) s partijskom središnjicom (CK SKJ). Uz specifičnosti koje su jugoslavenske republike i pokrajine imale (počevši od različitoga civilizacijskoga kruga kojem su prije ujedinjenja pripadale), pretpostavljam da je struktura dokumenata slična i u drugim zemljama

U tisku mi je rukopis monografije *Hrvatska šutnja i godine raspleta. Hrvatska u Jugoslaviji 1980-ih*. Imam gotovo dovršen rukopis o idejnoj sferi iz 80-ih koji planiram objaviti u skorije vrijeme.

² MIHALJEVIĆ, *Kako je operirala Udba*.

³ BUKVIĆ, „Operativna obrada ‘Tuškanac’”; MIHALJEVIĆ, „Sigurnosno-obavještajni aspekt sloma hrvatskog proljeća”; BUKVIĆ, *Gastarbajteri pod nadzorom Službe državne sigurnosti*; BUKVIĆ, *Udba i deklaracija*. Za ovu problematiku vrijedi pogledati i: [VUKOJEVIĆ], *Dosje 240271. Udbin dosje o Vici Vukojeviću*.

nekadašnje Jugoslavije. Zbog toga su za pisanje povijesti Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije (SFRJ) i SKJ na primarnim izvorima, uz gradivo Jugoslavenske narodne armije, nužni uvidi u arhivska gradiva svih republika, pokrajina i njihovih partijskih organizacija.

Uvid u dokumente i njihova analiza dva su različita posla. Tek s pokušajem kontekstualiziranja, odnosno pisanjem rada, nastaje proces u kojem istraživač počinje razumijevati problematiku. Isključivo praćenje literature nije dovoljno za spoznaju u historiografiji. Literatura je poticaj i uvod u problematiku na temelju tuđih istraživačkih rezultata, ali nije dovoljna i za njihovu kompetentnu procjenu. Temelj spoznaje je rad na arhivskim izvorima, na osnovi čega je moguće procijeniti i (ne)relevantnost stručne literature. Za istraživače socijalističke problematike arhivsko gradivo je beskrajno zahvalno, njegova je količina tolika da se teško može pojmiti – i to govorim samo o gradivu najviših partijskih instanci. Na nižim razinama također je mnogo gradiva, od čega se dobar dio nalazi u regionalnim arhivima diljem Hrvatske. Potencijalnih tema za istraživanje je mnogo, ali ne primjećujem veliku želju za time u krugovima koji demoniziraju ili glorificiraju drugu Jugoslaviju. Medijski najekspoziranije osobe uopće nemaju ili imaju za sobom tek marginalan istraživački rad na problematici socijalizma, posebice na arhivskom gradivu, i to ne na fundamentalnim problemima.⁴

Prema drugoj Jugoslaviji jaka je nostalgija, koja uključuje i dnevopolitički pristup koji osporava neke temeljne značajke Republike Hrvatske, posebice njezin demokratski sadržaj i odnose koji su dovedeni na razinu dostatnu za prijam u Europsku uniju. O toj vrsti aktivizma, tj. jednoj njezinoj značajki – postjugoslavenstvu, kao specifičnom smjeru shvaćanja i razumijevanja druge Jugoslavije, nedavno je opširno pisala politologinja Mirjana Kasapović.⁵ S druge strane krajnosti postoje osobe koje također žive od Jugoslavije, ali njezina demoniziranja, prikazujući ju gorom no što je realno bila i što se iz arhivskih izvora može zaključiti. Gotovo je suvišno napomenuti da oni njeguju nekritički odnos i prema ustaškoj državi Hrvatskoj iz Drugoga svjetskog rata. Na svu sreću, u toj skupini profesionalnih povjesničara gotovo i nema.⁶ Taj negativni idejni utjecaj na historiografiju, ali i društvo, odražava se u podjelama

⁴ U osvrtu na knjigu Nikice Barića *Split u 1980-ima* kolumnist Dragan Markovina, svojevremeno i profesionalni povjesničar, zaključuje da historiografija kojoj pripada Barić u „metodološkom smislu je takva da u njoj ima obilje podataka, citata i dokumenata, a malo tekstualnog autorskog doprinosa i ne računa na širi krug čitatelja, u čemu se temeljno profesionalno razlikujem u odnosu na Barića, ali je upravo zbog sve te izvorne građe ne bi trebalo zaobilaziti”. Dragan MARKOVINA, „Nikica Barić u knjizi ‘Split 1980-ih’ kao da brani devedesete. Ali to ne može izbrisati užas koji su donijele tom gradu”, Portal Telegram, 30. 5. 2021., pristup ostvaren 27. 8. 2025., <https://www.telegram.hr/komentari/nikica-baric-u-knjizi-split-1980-ih-kao-da-brani-devedesete-ali-to-ne-moze-izbrisati-uzas-koji-su-donijele-tom-gradu/>. Koliko mi je poznato, Markovina nema znanstvenih radova na temu suvremene hrvatske povijesti i o tom razdoblju piše na temelju osobnih dojmova i bez arhivskoga istraživanja, pa ga je potpuno izlišno tretirati izvan sfere dnevopolitičkoga aktivizma.

⁵ KASAPOVIĆ, *Zbogom post-jugoslavenstvu!*

⁶ Glavno uporište takva pristupa je zadarski *Hrvatski tjednik*.

koje suvremenu hrvatsku povijest poimaju isključivo kroz obrazac mišljenja „ili si za NDH i protiv Jugoslavije ili si za Jugoslaviju i protiv NDH”.⁷ To pak daje privid nastavka Drugoga svjetskog rata drugim sredstvima, prvenstveno medijima i politikama sjećanja.

O smislu Jugoslavije

Jugoslavija se često predstavlja kao idealan primjer višenacionalne zajednice koja se „greškom” raspala. No je li doista u pitanju „greška” ili je možda klica raspada bila već u samom nastanku Jugoslavije? Ako usporedimo zemljovid Europe uoči i nakon Prvoga svjetskog rata, a potom i trenutni zemljovid, nije teško zaključiti da je na djelu bio, a i još je, nacionalizam (uza sva različita tumačenja toga kompleksnog pojma) čiji je dominantni vid stvaranje nacionalnih država.⁸ U Prvom svjetskom ratu nestala su tri carstva: Rusko, Njemačko i Austro-Ugarsko, a u njihovim nekadašnjim granicama pojavile su se nove države, njih deset: Austrija, Čehoslovačka, Estonija, Finska, Latvija, Litva, Mađarska, Kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca (SHS, a od 1929. Kraljevina Jugoslavija), Poljska i Ruska Federativna Socijalistička Republika (RSFSR, od 1922. Savez Sovjetskih Socijalističkih Republika – SSSR). S iznimkom Kraljevstva SHS, sve ostale države bile su republike. Jugoslaviji, Čehoslovačkoj i SSSR-u bilo je zajedničko da su bile višenacionalne države i da su se sve raspale. Na teritoriju tih triju višenacionalnih zemalja nastalih nakon Prvoga svjetskog rata danas ih ima 24. Od Čehoslovačke su nastale dvije: Češka i Slovačka; od SFRJ sedam: Bosna i Hercegovina (BiH), Crna Gora, Hrvatska, Kosovo, Sjeverna Makedonija, Slovenija i Srbija; od SSSR-a 15: Armenija, Azerbajdžan, Bjelorusija, Estonija, Gruzija, Kazahstan, Kirgistan, Latvija, Litva, Moldavija, Rusija, Tadžikistan, Turkmenistan, Ukrajina i Uzbekistan. Na temelju rasta nacionalnih država čini mi se smislenim upitati jesu li tri multietničke države nakon 1918. imale „temeljnu grešku” u postavkama i jesu li bile predodređene za raspad. Od svih njih Jugoslavija je specifična po tome što se raspala dvaput, oba puta u ratu, s tim da se, bar iz sadašnje perspektive, ne čini uvjerljivom mogućnost njezina obnavljanja. Premda je problematika višenacionalnih država priča za sebe, uočava se da su zapadnoeuropske demokracije, poput Švicarske, Belgije i Ujedinjenoga Kraljevstva, mnogo stabilnije no što su to bile istočnoeuropske autokracije u kojima je bila dominantna uporaba sile. Nacionalna država očito je općenito imala i ima više šanse za

⁷ KASAPOVIĆ, *Zbogom post-jugoslavenstvu!*, 8.

⁸ Sustavni rast nacionalnih država potkraj XX. stoljeća, suprotno od predviđanja engleskoga povjesničara i deklariranoga komunista Erica Hobsbawma, drastično je promijenio politički zemljovid Europe na kraju stoljeća. Hobsbawm je kod hrvatske ljevice bio iznimno popularan i cijenjen autor. On je za prijevod svoje knjige o nacionalizmu na hrvatski napisao novu inačicu zadnjega poglavlja, što pokazuje koliko je razumio tu problematiku. Po strani pitanje zašto bi knjiga deklariranoga komunista bila uopće bitna za nacionalnu problematiku. HOBSBAWM, *Nacije i nacionalizam*, IX, 179-207.

uspjeh od multinacionalne i manje je sklona unutarnjim potresima kojima danas svjedočimo u nekim zemljama Zapada. Pritom ne treba izgubiti iz vida da su SSSR i SFRJ bili neusporedivo kompleksnije države od ČSSR-a, čije su se dvije glavne sastavnice mirno razdružile 1993. godine. Jugoslavija se raspala u ratu, a Rusija ratnim putem održava svoje granice i na isti način pokušava vratiti dio utjecaja i položaja koji je do kraja 80-ih imao SSSR. Preko takva razvoja i značajki sličnih Jugoslaviji olako se prelazi, posebice kad se tvrdi da je kod nje problem bio u nedostatku čvrste vlasti.⁹ U skladu s navedenim ne čini mi se održivim kritika teleološkoga pristupa u istraživanju Jugoslavije dvojice njemačkih povjesničara koji problematiziraju pristup koji uvažava činjenicu da predmet istraživanja više ne postoji.¹⁰ Je li uopće smisljeno takvo kritiziranje? Povjesničar istražuje ono što se zbililo, a ne ono što se moglo zbiti, a što se objektivno i ne može istražiti jer je u sferi nedokazivih spekulacija, za koje se u posljednje vrijeme u medijima, i ne samo njima, govori kao o alternativnoj povijesti. Nažalost, i neki nesumnjivo ozbiljni povjesničari koriste taj apsurdni pojam koji je ništa drugo doli fantazija.¹¹

Jugoslavija se može istraživati iz niza perspektiva. U jednoj nedavnoj polemici srpski povjesničar Zoran Janjetović predbacio je kritičaru koji ga je okarakterizirao titoistom da, kao i drugi kritičari Jugoslavije s nacionalnih polazišta, ne vidi da je Josip Broz Tito prvi put nakon 250 godina Vojvodinu opet učinio većinski srpskom, da je kolonizirao srpsku sirotinju na švapskim imanjima, da je istočni Srijem pripojio Srbiji, „kojoj nikada nije pripadao“, da je od Beograda napravio relevantnu svjetsku prijestolnicu; da je Hrvatskoj pripojio Istru i Baranju i „omogućio znatan uticaj hrvatskih političara na odlučivanje na saveznom nivou“; da su Slovenci dobili dio Istre i da su oslobođeni stoljetnih neprijatelja, Nijemaca, da je Sloveniji stvorio jugoslavensko tržište za jeftinu kupovinu sirovina i skupu prodaju gotovih proizvoda te ju zaštitio od teritorijalnih pretenzija susjednih država; da se u BiH previđa što je učinjeno na njezinu razvoju i na političkoj, kulturnoj i ekonomskoj afirmaciji Bošnjaka; da su Makedonci zahvaljujući Titu priznati kao nacionalnost, da su uz ekonomski razvoj dobili i institucije za nacionalni razvitak, uključujući i crkvu; slično su dobili i Crnogorci, uključujući i neprirodnu zastupljenost na najvišim funkcijama, a time i utjecaj nerazmjern njihovom broju ili ekonomskoj snazi; Albanci su dobili etničku, kulturnu i političku emancipaciju od opismenjavanja do otvaranja sveučilišta, ulaska u vlast od lokalne razine do

⁹ ZIMMERMANN, *Izvori jedne katastrofe*, 67; JOVIĆ, *Jugoslavija. Država koja je odumrla*, 105. Dok je takva tvrdnja od Jovića posve očekivana, ona američkoga diplomata Zimmermanna ipak bi trebala čuditi s obzirom na to da je bio predstavnik demokratske države. U njegovu slučaju očito je da demokratske vrijednosti nisu bile u skladu s vanjskopolitičkim interesima njegove države prema Jugoslaviji, kao i njegovima osobno.

¹⁰ GRANDITS, SUNDHAUSSEN, „Jugoslavija šezdesetih godina“.

¹¹ Neven BUDAK, „Da nije bilo partizana, politiku bi nam određivali oni na strani pobjednika, a to bi bili četnici“, *Večernji list* (Zagreb), mrežno izdanje, 19. 8. 2025., pristup ostvaren 26. 8. 2025., <https://www.vecernji.hr/vijesti/da-nije-bilo-partizana-politiku-bi-nam-odredivali-oni-na-strani-pobjednika-a-to-bi-bili-cetnici-1884643>.

Predsjedništva SFRJ, kao i razvoj ekonomije, koja je u nekoliko desetljeća iz srednjega vijeka uskočila u XX. stoljeće. Na kraju zaključuje da je nedosljednosti bilo, ali će dobar (pošten) povjesničar vidjeti da one nisu pogadale samo jednu naciju.¹²

Socijalizam doista nije imao iste učinke i posljedice na sve narode i nacionalne manjine druge Jugoslavije i pogled na nju teško može biti isti iz Ljubljane, Sarajeva i Skopja. Najviše su profitirali Crnogorci i Makedonci, potom Bošnjaci, a na kraju Albanci. Najlošije su prošli Hrvati, koji su bili trajni gubitnici u Hrvatskoj, a o BiH da se i ne govori. U „administrativnom” prekrajanju Jugoslavije Hrvatska je na zapadu dobila područja za koja je imala i povijesne i nacionalne osnove, Baranju, koja nikad nije bila dio Hrvatske, no ostala je bez istočnoga Srijema, koji je dobila Srbija, i Boke, koju je dobila Crna Gora. Uz to je bila i teritorijalno presječena kod Neuma, što ne bi bio problem da izlaz na Jadransko more kod Sutorine nije dan Crnoj Gori.¹³ U Hrvatskoj su Hrvati dijelili suverenitet sa Srbima, što se u svakodnevnom životu ogledalo u tome da su teže od njih rješavali egzistencijalne probleme, a bili lakše kazнено sankcionirani, i to u „svojoj” nacionalnoj državi.¹⁴ Uz to su Srbi i Hrvati načelno imali različit odnos prema Jugoslaviji – Srbi ju u pravilu nisu dovodili u pitanje. Krajnje nepovoljan položaj Hrvata u BiH izvanredno opisuje komentar Hamdije Pozderca iz 1972. „da treba mijenjati ocjenu o narodu” jugozapadne Bosne i sjeverne Hercegovine zbog njihove reakcije na upad skupine hrvatskih revolucionara *Feniks* u to područje gdje je prevladavalo hrvatsko stanovništvo.¹⁵ Srbi su bili negdje na razmeđu gubitnika i dobitnika, s tom razlikom da su gubitnici postali u drugoj polovini 60-ih, kad je počela „liberalizacija” i povratak na avnojske proklamacije iz 1943. godine. No u egzistencijalnom smislu bili su dominantni u svim saveznim institucijama, čija su sjedišta ionako bila u Beogradu.¹⁶ U tom pogledu od njih su veći dobitnici bili samo Crnogorci. Dugoročno su Slovenci možda i najbolje prošli jer su 1991. najlakše završili jugoslavensku epizodu svoje povijesti s obzirom na to da prema njoj velikosrbi nisu gajili teritorijalne pretenzije, što pokazuje da je jugoslavenski problem u biti bio hrvatsko-srpski problem.

No što je uopće bila druga Jugoslavija? Bila je država od samoga početka sklona eksperimentiranju, s tim da su ti eksperimenti od sredine 60-ih do

¹² JANJETOVIĆ, „Ideologijom protiv nauke ili naukom protiv ideologije?”, 301-302.

¹³ U oba slučaja radilo se o području nekadašnje Dubrovačke Republike koji je ona Karlovačkim sporazumom 1699. ustupila Osmanskom Carstvu da bi prekinula izravnu granicu s Mletačkom Republikom.

¹⁴ Tijekom ove godine na tu temu bit će mi objavljen rad u *Radovima Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*.

¹⁵ BUKOVIĆ, *Mislim si ja svoje*, knj. 1, 708.

¹⁶ HR-HDA-1220-CK SKH, D-SP-1325: Organi i organizacije Federacije, zbirne tabele; HR-HDA-1220-CK SKH, D-SP-2982: Pregled republičke i pokrajinske zastupljenosti i nacionalni sastav imenovanih i postavljenih funkcionera i odgovarajućih stručno-političkih radnika u organima i organizacijama federacije.

sredine 70-ih godina bili iznimno intenzivni.¹⁷ Eksperimenti su zapravo počeli 1950. proklamiranim uvođenjem radničkoga samoupravljanja. Eksperiment je bio nužan kako bi Tito komunističkom svijetu pokazao da je problem zbog raskola bio na Staljinu, a ne na njemu. A poslije je sve bio „logičan” slijed približavanja Zapadu i Titove nezajažljive ambicije na međunarodnoj sceni. Zašto su velike promjene počele sredinom 60-ih? Tu smo u zoni pretpostavki: smatram da je Tito shvatio da je stvorena struktura koja je previše podsjećala na prethodnu Jugoslaviju, što je značilo srpsku dominaciju, i koja je bila pogodna za ustoličenje 17 godina mlađega Aleksandra Rankovića.¹⁸ Decentralizacija se Titu tada mogla činiti mnogo boljom opcijom za njega osobno. Promjene koje su počele otvaranjem nacionalnoga pitanja na Osmom kongresu SKJ 1964. (otklon od jugoslavenstva najviše je pogodio Srbe i Jugoslavene) i političkom eliminacijom Rankovića 1966. bile su i povratak proklamacijama izvornoga Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije (AVNOJ). Te su promjene dovršene Ustavom iz 1974. i bile su pokušaj da se Jugoslavija nakon Titove smrti održi tako da se ustavnim „osiguračima” zauzda hrvatski separatizam, a Srbija usmjeri na bavljenje sobom, a ne Jugoslavijom. Zakon o udruženom radu iz 1976. bio je završni čin eksperimentiranja Edvarda Kardelja u promišljanju klasika marksizma o konstituiranju proleterskoga društva. O Jugoslaviji kao (ne)totalitarnoj državi mnogo se pisalo, što uključuje i moj doprinos, pa tu problematiku ovdje nema smisla ponovno otvarati.¹⁹

U 45 godina postojanja druge Jugoslavije nije napisana nijedna ozbiljna historiografska monografija o njezinoj povijesti, kao ni o povijesti prve Jugoslavije. S obzirom na karakter režima to nije čudno; po strani da se takvi „pothvati” realiziraju uglavnom *post festum*, odnosno nakon okončanja postojanja istraživačke teme. Gotovo je istovjetno i stanje s nekim kraćim razdobljima druge Jugoslavije. *Historija SFRJ* Dušana Bilandžića iz 1985. tek je gruba skica, s prividom znanstvenoga pristupa.²⁰ Treća knjiga o historiji Jugoslavije Branka Petranovića iz 1988. o razdoblju druge Jugoslavije pisana je bez znanstvenoga aparata i kao takva je u sferi povijesne publicistike, pisana za široku publiku, a ne kao referentno djelo, premda se mnogo koristi u tu svrhu.²¹ Monografskih obrada pojedinih dionica bilo je malo: Petranovićeva *Privremena vlada Demokratske Federativne Jugoslavije* iz 1964. te Bilandžićeva *Jugoslavija poslije Tita* iz 1986.²² Ništa bolje ne stojimo ni s ratnom etapom u kojoj je stvorena druga Jugoslavija. Do sloma jugoslavenskoga komunizma najbolje studije o njemu napisane su mimo historiografije, što zapravo i nije čudno s obzirom na (ne)dostupnost izvora. Po mojemu mišljenju to su: *Politička anatomija*

¹⁷ GRANDITS, SUNDHAUSSEN, „Jugoslavija šezdesetih godina”, 4.

¹⁸ Rijetko dobar opis značenja Rankovića i njegova utjecaja u: ANČIĆ, *Što „svi znaju” i što je „svima jasno”*, 126.

¹⁹ MARIJAN, *Hrvatska u Jugoslaviji 1980-ih. Lažna svijest i svjesna laž*, 148-153.

²⁰ BILANDŽIĆ, *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije*.

²¹ PETRANOVIĆ, *Istorija Jugoslavije 1918-1988*.

²² PETRANOVIĆ, *Političke i pravne prilike za vreme privremene vlade DFJ*; BILANDŽIĆ, *Jugoslavija poslije Tita*.

jugoslovenskog društva politologa Vladimira Goatija; *O moralnoj strukturi i totalitarnoj svijesti* književnoga povjesničara Stanka Lasića, što je druga knjiga iz njegove *Krležologije*; *Socijalistička konstrukcija zbilje* politologa Žarka Puhovskog i *Stranački pluralizam i monizam* filozofa Koštunice i Čavoškog.²³ Historiografija je tek u sam zalazak socijalizma sazrela na razinu pogodnu za obranu doktorske disertacije Jere Vodušek Starič o preuzimanju vlasti od Komunističke partije Jugoslavije (KPJ), koja je tiskana u Ljubljani 1992., a u Hrvatskoj 2006. godine.²⁴

Nedostatak ozbiljnih političkih sinteza jako se osjeća. Pod ozbiljnom historiografskom monografijom mislim na vrstu rada kakva je politička povijest Srbije u socijalizmu od 1980. do 1986. Slobodana Selinića i u nešto manjoj mjeri BiH od 1945. do 1953. Husnije Kamberovića, jer se težišno bavio socijalnim preobrazbama društva.²⁵ *Hrvatska u Jugoslaviji 1945. – 1991.* Zdenka Radelića pregledna je knjiga napisana na temelju autorova istraživanja razdoblja 40-ih i 50-ih godina i relevantne literature tiskane do 2004.²⁶ U međuvremenu je mnogo toga napisano, objavljeni su zbornici relevantnoga arhivskoga gradiva, a i sam fond CK SKH napokon je postao dostupan i izuzet iz odlučivanja na temelju političke milosti pravnoga sljednika. Po uporabnoj vrijednosti i količini činjenica knjigu sličnu Radelićevoj, nažalost, nemamo u državama koje su nekad činile Jugoslaviju.

Ništa bolje nije ni stanje s istraženosti Partije. Dva pokušaja njezine obrade – prvi iz 1965., a drugi iz 1985. – površna su, no to ne znači da ih treba ignorirati, posebice zadnju obradu.²⁷ U BiH su uoči samoga sloma Jugoslavije napravili dvotomnu obradu historije svojega SK.²⁸ U Hrvatskoj se u 80-ima na povijesti Komunističke partije Hrvatske (KPH) / SKH radilo, no konkretan rezultat na kraju je izostao.²⁹ Zbog toga sam zapravo i neplanirano napisao knjigu s podnaslovom *Lažna svijest i svjesna laž*, želeći upozoriti na organizacijsku problematiku i metodu rada, kako su komunisti nazivali svoje upravljanje sustavom i odnos sa svojim transmisijama koji su mnogi funkcionari javno negirali. U nizu radova (monografija i članaka) na temu socijalizma konzultacije partijskoga gradiva su iznimka. Kao da su istraživači svjesno bježali od Partije. To je već problem jer se istraživačka tema ne može zaokružiti bez Partije, koja je imala izravan utjecaj na problem preko

²³ LASIĆ, *Krležologija ili Povijest kritičke misli o Miroslavu Krleži*, knj. 2; GOATI, *Politička anatomija jugoslovenskog društva*; PUHOVSKI, *Socijalistička konstrukcija zbilje*; KOŠTUNICA, ČAVOŠKI, *Stranački pluralizam ili monizam*.

²⁴ VODUŠEK STARIČ, *Kako su komunisti osvojili vlast*.

²⁵ KAMBEROVIĆ, *Prema modernom društvu*; SELINIĆ, *Srbija 1980-1986*.

²⁶ RADELIĆ, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945. – 1991.*, 9.

²⁷ *Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije; Povijest Saveza komunista Jugoslavije*. Pregled je rezultat rada devet autora, a povijest također devet, s tim da se uz njih navodi još i 51 autor priloga i suradnik.

²⁸ *Istorija Saveza komunista Bosne i Hercegovine*.

²⁹ HR-HDA-1220-CK SKH, D-P-4413: Komisija PCKSKH za historiju od 29. 10. 1987. za PCKSKH.

svojih organizacijskih jedinica i neizravan utjecaj preko svojih mnogobrojnih transmisija. Ni s tim transmisijama ne stojimo ništa bolje. Osim Narodnoga fronta Jugoslavije sve ostalo je tek dotaknuto.³⁰ O nekim visokim partijskim funkcionarima i istaknutim revolucionarima postoje tek prigodne monografije male vrijednosti. No ni nakon raspada Jugoslavije stanje nije mnogo bolje. U Hrvatskoj je napisano tek nekoliko monografija: solidan uvod o Vladimiru Bakariću kao osnova za daljnja istraživanja toga kompleksnog funkcionara, krajnje površna knjiga o nezaobilaznom funkcionaru Miki Špiljaku te nešto ozbiljnija o diplomatu Budimiru Lončaru, ali s njegovim prevelikim utjecajem na autora kao primjer da osobno prijateljstvo nije dobra osnova za takav vid radova.³¹ U susjednoj BiH učinak je bolji zbog solidnih biografija Džemala Bijedića i Branka Mikulića.³² Na primjeru Milana Kučana i biografije koju je napisao Božo Repe te članka češkoga povjesničara Michala Janička o jednom segmentu života toga bitnoga jugoslavenskog funkcionara vidimo koliko je to kompleksna tema i da ozbiljna monografska obrada njegova političkoga djelovanja u socijalizmu gotovo da i nije dotaknuta.³³

Kakva je to bila galerija zanimljivih likova možda najbolje za sada oslikava objava nepotpunoga dnevnika Ivana Ćire Bukovića, osobe za koju je u širem puku malotko znao, a koji je sebi osigurao bitno mjesto za proučavanje druge Jugoslavije i njezine elite.³⁴ Najviše, ali i dalje parcijalno, znamo o Titu. O njemu je napisano toliko mnogo radova da se može koristiti bezbroj fraza. Najbolje je istražen njegov ratni put kao vođe partizana u Drugom svjetskom ratu. Razdoblje prije travnja 1941. i poslije svibnja 1945. slabije poznajemo, posebice ovo zadnje. Na tom polju ni nakon 1990. nije napravljen velik pomak, koji se na neki način mogao očekivati poslije Dediđerove „diverzije” s drugim tomom *Novih priloga za biografiju Josipa Broza Tita*. Da bi se obradilo 35 poslijeratnih godina Tita, treba mnogo truda, godine rekao bih, koje u ovom trenutku ni njegovi kritičari ni štovatelji nisu spremni odvojiti. Povremeni zbornici radova o njemu mnogo više zamagljuju nego što osvijetljavaju. Kritičari se pak često zadovoljavaju tvrdnjom da je u pitanju jedan od najvećih svjetskih zločinaca, što dijelom implicira zaključak da je time sve rečeno. U Hrvatskoj se Tito, posebice od 2000., u medijima često prikazuje kao pomodni brend, čemu je očito i sam u zadnjim desetljećima života pridonosio.³⁵ No pretjerano je stavljati ga u međuodnos zločin – glamur, dijelom zato što je njegovo besprimjerno rasipništvo bar deklarativno bilo nespojivo s komunizmom.³⁶ Mislim da je njemačka povjesničarka Marie-Janine Calic „promašila loptu”

³⁰ ŽIVKOVIĆ, *Narodni front Jugoslavije 1935-1945.*; SPEHNJAK, „Organiziranost i oblici djelovanja Narodnog fronta Hrvatske”, 3-57; SPEHNJAK, „Neki problemi povijesnog razvitka Narodnog fronta”, 27-54.

³¹ MUJADŽEVIĆ, *Bakarić*; KLASIĆ, *Mika Špiljak*; JAKOVINA, *Budimir Lončar*.

³² KAMBEROVIĆ, *Džemal Bijedić*; SARAČ-RUJANAC, *Branko Mikulić*.

³³ REPE, *Milan Kučan*; JANIČKO, „The Ideological Transformation of Milan Kučan”.

³⁴ BUKOVIĆ, *Mislim si ja svoje*, knj. 1 i 2.

³⁵ DRAGIŠIĆ, „Glamur i socijalizam”, 119-130.

³⁶ JAKOVINA, „Tito Jože Pirjevca”, 17.

kad je svoju biografiju o Titu nasloвила kao o vječnom partizanu. Partizan je zapravo gerilac, osoba koja se zbog ideala ili nekih drugih, prizemnijih razloga odriče „normalnoga” života i pristaje na neizvjesnost i akomodaciju. Od takvih osoba nekako se očekuje asketski način življenja, što kod Tita i nije bio slučaj. Steče se dojam da je smatrao da uz visok hijerarhijski položaj idu i „beneficije”, pa je svojom sklonosti luksuznom i rasipničkom, pogotovo u lovačkim sesijama, podsjećao više na plemića nego na čelnika komunističke partije. To je do izražaja došlo već ujesen 1944. kad je Ljubodraga Đurića poslao da osigura prostor i spriječi pljačku Beloga dvora, rezidencije kneza Pavla Karađorđevića, koju je uoči napada na Beograd već tada namijenio sebi.³⁷ Rijetke su Titove objavljene ratne fotografije na kojima ne izgleda kao da se ide natjecati s njemačkim feldmaršalom Erwinom Rommelom za najelegantnijega vojskovođu u Drugom svjetskom ratu. Njegov pokop 1980. može se tumačiti minimalno dvojako: s jedne je strane pokazatelj političke težine koju je imao u svijetu, no s druge je vrlo poticajan za razmatranje odnosa morala i politike na međunarodnoj razini. Jer, Titova Jugoslavija nije bila zemlja koja je na Zapadu mogla služiti kao primjer kako bi trebala izgledati pristojna država, premda je u lijevim intelektualnim krugovima bilo pojedinaca i skupina koji su njome bili impresionirani.³⁸

O gospodarstvu imamo tek elementarne spoznaje i vrlo jaku promidžbu o jugoslavenskom čudu na tom polju. U jednom od prvih intervjuja na funkciji predsjednice Saveznoga izvršnog vijeća Milka Planinc najavila je da je cilj da Jugoslavija postane srednje razvijena zemlja.³⁹ To je priznanje da je nakon 37 godina socijalizma Jugoslavija i dalje bila u istoj kategoriji gospodarske razvijenosti – tj. nerazvijena zemlja. Druge europske zemlje brže su se i uspješnije razvijale, što zapravo pokazuje da jugoslavenska modernizacija nije bila jedinstvena pojava.⁴⁰ Koliko su onda utemeljene česte tvrdnje da je u tranziciji nakon 1990. sustavno uništena industrija? Zapravo nemamo nikakvu studiju o tehnološkom razvitku i konkurentnosti te industrije. Primjerice, recentni radovi o „Borovu”, gigantu za proizvodnju guma i obuće, osim što su predjeli povećali broj dokumenata SKH o pokušajima da se riješi problem poduzeća, pogubili su se u inzistiranju na socijalnoj problematici, koja je već od 1988., a pogotovo od 1989., bila gurnuta u drugi plan otvaranjem nacionalne problematike najprije u Srbiji, a potom susljedno i u ostalim dijelovima Jugoslavije.⁴¹ Za nekakvu brzu gospodarsku retrospektivu vrijedi konzultirati predavanje Stipe Šuvara, predsjednika Predsjedništva CK SKJ, održano 3. svibnja 1989. na Tribini omladine u Sarajevu:

³⁷ ĐURIĆ, *Sećanja na ljude i događaje*, 238.

³⁸ Tu prvenstveno mislimo na intelektualni krug koji se veže uz časopis *Praxis*.

³⁹ (Tanjug), „Ne može se trošiti ono čega nema”, *Slobodna Dalmacija* (Split), 23. 10. 1982., 5; MARIJAN, *Hrvatska u Jugoslaviji 1980-ih. Lažna svijest i svjesna laž*, 351.

⁴⁰ RADELIĆ, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945. – 1991.*, 337-338.

⁴¹ CVEK, RAČIĆ, IVČIĆ, *Borovo u štrajku*; MARIJAN, „Kraj ‘idile’”, 307-337.

„Negdje oko milijun i sto hiljada sada traži posao, a stvarni je broj, zbog duplih i troduplih evidencija, negdje 800-900 hiljada. Tome treba dodati nekoliko stotina hiljada ‘gastarbajtera’, te – prema procjenama i analizama naših ekonomista – bar milijun i po tehnološkog viška u privredi i društvenim djelatnostima. To znači, kada bi se ta radna snaga otpustila, produktivnost rada i nacionalni dohodak ne bi pali.

Razvojni problemi Jugoslavije u ovom trenutku proizlaze iz okolnosti da je ona prestala biti zemlja klasične, sirove industrijalizacije i klasična seljačka zemlja i baš je došla u ovu situaciju jer nije imala prava rješenja kako da izvrši skok u srednje razvijenu zemlju.⁴²

Šušvar je predavanje održao dok je brojio zadnje dane na funkciji jednogodišnjega predsjednika Predsjedništva CK SKJ, znači na funkciji kojoj su bile dostupne sve relevantne informacije u Državi i Partiji. Jugoslavija je po službenim podacima 1988. imala 6.891.000 zaposlenih osoba.⁴³ S obzirom na to da je 1.500.000 radnika bilo tehnološki višak, stvarna zaposlenost iznosila je 5.391.000 osoba. Razlika je bila višak, odnosno produkt specifičnoga „deal“ između avangarde i „mase“. Dosta sam skeptičan prema uporabnoj vrijednosti knjiga o jugoslavenskom gospodarstvu jer nisu sintetske niti su nastale na primarnim izvorima.⁴⁴ Dok ne stasaju povjesničari specijalizirani za ekonomsku povijest, mnogo će toga biti nejasno i u sferi spekulacija.

Socijalistička modernizacija

Što je uopće bila Partija: organizacija koja je pola stoljeća vodila državu kao svoj ratni plijen ili avangarda radničkoga pokreta, kako je sama tvrdila, i koja je po nekim mišljenjima vodila najveći modernizacijski proces u povijesti naroda i nacionalnih manjina koji su nekada živjeli u Jugoslaviji?⁴⁵ Velikom modernizacijskom zahvatu jako je sklona Marie-Janine Calic:

„Komunisti su preokrenuli stari poredak na načine koji nisu samo sekularizacija. Poput sovjetskog modela, njihova diktatura razvoja oslanjala se na tehnološki napredak, socijalnu pravdu i racionalnost u svakodnevnom životu. Nakon toga, kombinacija vjere u napredak, euforije planiranja i prisilne modernizacije katapultirala je Jugoslavene u potpuno novo doba.“⁴⁶

To je dobrim dijelom točno, pojedini dijelovi Jugoslavije do neprepoznatljivosti su se promijenili u 45 godina socijalizma. Izgrađeno je mnogo toga, stambenih objekata, prometnica, škola, bolnica, tvornica i slično. Rijetko bi

⁴² ŠUVAR, *Nezavršeni mandat*, tom 1, 321.

⁴³ *Jugoslavija 1918-1988. Statistički godišnjak*, 58-59.

⁴⁴ Primjerice: KOROŠIĆ, *Jugoslavenska kriza*; SIROTKOVIĆ, *Ekonomski razvoj Jugoslavije*; WOODWARD, *Socialist Unemployment*.

⁴⁵ VUČETIĆ, „O jednom jubileju ili kako se (ne) sećamo Jugoslavije“; GRANDITS, SUNDHAUSSEN, „Jugoslavija šezdesetih godina“, 2.

⁴⁶ CALIC, *A History of Yugoslavia*, 175.

tko drugi to uspio u tako kratko vrijeme, no to je bila snaga i opojna moć učinka „eksproprijacije eksproprijatora”. Posljednji investicijski val bio je u 70-ima i obuhvaćao je oko 40.000 projekata, u kojima je bila angažirana sva raspoloživa akumulacija, štednja građana i novac iz međunarodnih zajmova. Građene su velike prometnice, u Hrvatskoj trećina autoceste Zagreb – Beograd, dovršen je most između kopna i otoka Krka, kao i tunel Učka. No taj investicijski val imao je niz velikih promašaja, čiji je simbol u Hrvatskoj bila Tvornica glinice u Obrovcu.⁴⁷ Tomislav Badovinac, delegat u Vijeću republika i pokrajina Skupštine SFRJ, koji je do 1978. bio generalni direktor Narodne banke Jugoslavije, u kolovozu 1981. upozorio je:

„Sve republike i pokrajine grade velike objekte bez računice za sutra. Danas imamo gigante koji su u stvari balast ovog društva. Recimo Jadranska željezara, Tvornica glinice u Obrovcu, Željezara u Smederevu i niz drugih. Gradimo i dalje često samo zato da bi neki lokalni rukovodioci podigli sebi spomenik (to je još uvijek u modi). Svi gledaju samo sebe i svoje interese...”⁴⁸

Badovinac je kritizirao „spomenički” pristup investicijama čija je potreba bila dvojbeni, a koje su partijski „teškaši” uspijevali finalizirati do samoga kraja. „Kvaka” je bila u njihovoj neprofitabilnosti i nekonkurentnosti. A takva je bila većina poduzeća, tj. radnih organizacija. Stoga mi se ne čine utemeljeni hvalospjevi o eklekticizmu jugoslavenske modernosti kao što to navodi M.-J. Calic.⁴⁹ Ona previđa niz kategorija koje se mogu shvatiti i razumjeti samo istraživačkim radom na primarnim izvorima. Jedna od njih je kategorija moralno-političke podobnosti. Ništa tako ne oslikava jugoslavensku modernost kao ona. A najbolja preporuka za posao bila je dolazak iz obitelji revolucionara. Nije slučajno naftni gigant INA bila gnijezdo revolucionarnoga nepotizma, prepuna potomaka revolucionara koji su „zadužili narod” i državu.⁵⁰ No koliko je još bilo takvih poduzeća, fakulteta, državnih tijela...? To je bio vrh korupcijske piramide posebnih veza Partije s radničkom klasom. Sociolog Ivan Rogić naziva taj odnos rentijerskom simbiozom, a sociolog Josip Županov koalicijom između fizičkoga radništva i elite. Patronska elita „štitila” je radništvo tako što mu je osiguravala minimalni dohodak i velika socijalna prava, dok je štice radništvo eliti zauzvrat davalo društveni (kvazi)legitimitet. Zbog toga je na samom kraju svojega postojanja Partija imala prilično veliku potporu jer je dio populacije iz osobne koristi vidio smisao njezina opstojanja, kao i države koju je stvorila.⁵¹

Članstvo u SKJ bilo je temelj ne samo za uspješnu političku karijeru nego često i za obično zapošljavanje, premda se u Statutu SKJ tvrdilo da pripadnost

⁴⁷ MARIJAN, *Hrvatska u Jugoslaviji 1980-ih. Lažna svijest i svjesna laž*, 346-347.

⁴⁸ BADOVINAC, *Istinom do istine*, 253.

⁴⁹ CALIC, *A History of Yugoslavia*, 325.

⁵⁰ Taj sam slučaj detaljnije obradio u knjizi *Hrvatska u Jugoslaviji 1980-ih. Hrvatska šutnja i godine raspleta*, koja je upravo u tisku.

⁵¹ MARIJAN, *Hrvatska u Jugoslaviji 1980-ih. Lažna svijest i svjesna laž*, 20-21.

Partiji „ne povlači nikakve privilegije ni poseban društveni položaj”.⁵² Međutim, kategorija moralno-političke podobnosti favorizirala je članove Partije. U listopadu 1986. predsjednik Predsjedništva SKH Stanko Stojčević objasnio je srpskom rukovodstvu granicu moralno-političke podobnosti u Hrvatskoj:

„Recimo, mi smo konstatali da na nekim punktovima imamo pojedince čiji su roditelji bili ili ustaše ili četnici – imamo dva takva primjera. Mi idemo te-
zom da ne mogu djeca odgovarati za roditelje, to je točno, ali nećemo dovoditi
djecu na one punktove koji su politički osjetljivi. Neka se afirmiraju stručno,
korektno itd, ne treba ih dovoditi u pitanje, ali ne puštati ih tamo gdje je to
osjetljivo. Mi na neka dva, tri osjetljiva punkta imamo djecu takvih roditelja,
mi njih – jer su oni čestiti ne bi htjeli dezavuirati, ali ih ne bi htjeli puštati dalje
da dođu do funkcija koje bi imale ovaj širi društveni karakter i gdje bi se to
uvijek moglo okrenuti ko zna kuda.”⁵³

Godinu dana poslije, 30. rujna 1987., na sjednici CK SKH naoko je kri-
tizirana praksa unošenja moralno-političke podobnosti u natječaje za posao
kao jednoga od kriterija za izbor kandidata, ali i branjeno „pravo” Partije da
„pri usmjeravanju i izboru kadrova, osim radnih sposobnosti, inzistiraju i na
moralnom liku i moralnim kvalitetama čovjeka”.⁵⁴ Nije lako ni pretpostaviti
kako se takva verbalna akrobatika doživljavala na nižim partijskim razina-
ma, posebice u „provinciji”. To je jedan od razloga, ali iznimno bitan, zašto
mnogi „bježe” od spomena Jugoslavije i njezina modernizacijskoga učinka. U
hrvatskom slučaju, pod dojmom Domovinskoga rata, smislen je odgovor po-
nudio sociolog Josip Županov u članku „Jugoslavenska ideja pod ruševinama
Vukovara”.⁵⁵ Županov je u članku pisanom 1989. i redigiranom i objavljenom
šest godina poslije objasnio da je socijalističko samoupravljanje propalo jer
je počivalo na pogrešnim pretpostavkama o ljudskoj motivaciji.⁵⁶ Ni u ovom
slučaju ne treba ignorirati Stipu Šuvara. On je u proljeće 1989. u jednom od
svojih posljednjih javnih istupa na funkciji predsjednika Predsjedništva CK
SKJ prokomentirao budućnost socijalističkoga samoupravljanja:

„Neki misle da je ono otišlo na đubrište historije i da nema perspektivu. Naše
socijalističko samoupravljanje je, međutim, mnogo pružilo i u svijesti i u od-
nosima, i u materijalnom rezultatu. Ali je istina i to da je bilo politički plašt
odnosima etatizma i tehnokratskog zahvaćanja i raspolaganja viškom vrijed-
nosti. U tom smislu i naša koncepcija udruženog rada, dohodak, višak rada,
višak vrijednosti, sve to ostaje u registru naših osnovnih socijalističkih ciljeva,
jedino što smo svi pali u zamku iluzije da se u jednoj zemlji, kakva je još naša,
mogu preko noći preskočiti zakoni epohe i nemilosrdnog djelovanja robne

⁵² Statut SKJ u: *Deseti kongres SKJ*, 287.

⁵³ HR-HDA-1616-PSRH-2-3-26: Stenografski zapisnik razgovora delegacija SR Srbije i SR Hrvatske od 23. 10. 1986., 183.

⁵⁴ „Aktualna pitanja izgradnje i ostvarivanje kadrovske politike – Uvodno izlaganje Mire Korkut-Slatković, člana PCKSKH”, *Informativni pregled* (Zagreb), br. 7/1987., 11.

⁵⁵ ŽUPANOV, *Poslije potopa*, 36-43.

⁵⁶ *Isto*, 14-35.

proizvodnje, kapital-odnosa i puta kamate, kako bi se reklo jezikom marksističke političke ekonomije.”⁵⁷

Stoga nisam siguran da imaju smisla rečenice srbijanske povjesničarke Radine Vučetić, koja se prigodom stogodišnjice jubileja stvaranja Jugoslavije zapitala:

„Zašto se mi, onda, ni kao društvo, ni kao struka, suštinski ne sećamo Jugoslavije, i konstantno bežimo od nje? Zašto priču o najvećem modernizacijskom uzletu pretvaramo u sliku o neuspehu?”⁵⁸

Može li se krvavi rat u kojem je nestala Jugoslavija odvojiti od „modernizacijskoga uzleta”? Ne može! Rat se ne može ni razumjeti bez poznavanja društva koje mu je prethodilo. Jugoslavenska modernizacija bila je problematična i zato što nije funkcionirala u formi pravne države. Komunistima su lijek, ako ne za sve, bar za većinu problema, bile intervencije „autoriteta”. Najveći jugoslavenski autoritet bio je Josip Broz Tito i njegova je riječ bila iznad sustava. Primjerice, njegovo Pismo od 18. rujna 1972. kojim se raščičavalo s „hrvatskim nacionalizmom” i „srpskim liberalizmom” potaknulo je najveću „mobilizaciju” Partije u 70-ima.⁵⁹ To je slučaj koji na razini Hrvatske zaslužuje monografsku obradu, a nema dvojbe da se to može napraviti i u ostalim jugoslavenskim republikama, pokrajinama i Jugoslavenskoj narodnoj armiji. Sličan mobilizirajući učinak imalo je Pismo od 3. travnja 1962. i Titov govor u Splitu 6. svibnja nakon dramatične proširene sjednice Izvršnoga komiteta CK SKJ održane od 14. do 16. ožujka iste godine.⁶⁰ Postojanje autoriteta pokazatelj je prostora u kojem nije bilo mjesta za ustavnost i zakonitost, što je sam Tito na 21. sjednici Predsjedništva SKJ spomenuo kad je „problem” sveo na kontrarevolucionarne tendencije koje se moraju sprječavati revolucionarnim odgovorom. „To važi za sve sredine kod nas”, istaknuo je tada, naglasivši da to

„važi i za naše sudstvo i tužilaštvo. Oni se čvrsto drže paragrafa kao ‘pijani plota’. I onda obrće taj paragraf na sve strane, nalazeći uvijek ono što krivca oslobađa, a ne gleda na ono suprotno socijalističkom razvitku.”⁶¹

Nakon Titove smrti Partija više nije imala općeprihvaćenih autoriteta jer je Edvard Kardelj umro godinu prije (1979.), Aleksandar Ranković politički je umirovljen 1966., a Milovan Đilas odstranjen je još 1953. godine. Vladimir Bakarić nikad nije dosegnuo njihovu razinu, a po političkoj težini do smrti 1983. bio je za nijansu niže od tri najbliža Titova suradnika.

⁵⁷ ŠUVAR, *Nezavršeni mandat*, tom 1, 327.

⁵⁸ VUČETIĆ, „O jednom jubileju ili kako se (ne) sećamo Jugoslavije”.

⁵⁹ *Nova inicijativa u SKJ*, 5-13.

⁶⁰ ZEČEVIĆ, *Početak kraja SFRJ*, 278-298.

⁶¹ TITO, *Govori i članci (1971-1976)*, 5.

Sociolog Ivan Rogić i na pitanje komunističke modernizacije dao je odgovor poticajan za promišljanje.⁶² U pitanju je bila pseudomodernizacija. Jer modernizacija se ne može ograničiti samo na vizualne promjene u krajoliku i INA-u, „Rade Končara”, „Đuru Đakovića” i druge gospodarske gigante. No i u tom segmentu postoje i gubitnički giganti poput INA Petrokemije, većine brodogradilišta i željezara. I u ovom je slučaju koristan Stipe Šuvar. On je podsjetio Krležu da je jednom rekao: „Lako je podizati nove tvornice, ali se ljudska svijest ne podiže lako i ne mijenja se brzo, jer ona ima svoju logiku.”⁶³ I to je bit koja sugerira još neke vidove ostavštine druge Jugoslavije, a to su prvenstveno korupcija, koja je izravan produkt svih socijalističkih zemalja (ne samo Jugoslavije), i drugi vid, još kancerogeniji – poimanje neistomišljenika kao neprijatelja. To su bitne značajke svih komunističkih država, ali i suvremene Hrvatske. U 45 godina komunisti su promijenili vizualni izgled svih republika i pokrajina koje su činile drugu Jugoslaviju, no to je učinjeno i u drugim europskim zemljama, uključujući i one koje su u Drugom svjetskom ratu pretrpjele i veća materijalna razaranja poput Njemačke i Poljske. U skladu s tim, to nije ništa neobično, no osim toga komunisti su drugu Jugoslaviju gradili i na temelju marksističkoga shvaćanja povijesti kao sukoba klasa u kojem je nasilje ključ promjena u rušenju postojećega društvenog poretka.⁶⁴ U takvu shvaćanju povijesti nije neobično da su prevara, teror i laž bili tri stvarna temelja partijske vlasti. Prevara je način na koji su komunisti preuzeli i održavali vlast, premda je ponekad teško povući razdjelnicu između laži i prevare. Teror je sredstvo održavanja te vlasti. Laž je mitska slika koju su izgradili o sebi.

Prevara

Drugo zajedanje AVNOJ-a u Jajcu, održano 29. i 30. studenog 1943., bilo je mitsko rodno mjesto druge Jugoslavije. Na njemu je Tito napravio ono u čemu su ga Staljin i Georgi Dimitrov sprječavali prethodne dvije godine, proglasio je ratnu vladu i najavio preuzimanje vlasti. U Jajcu je Tito obećao bolje i pravednije društvo i negirao optužbe svojih ratnih protivnika da sprema uvođenje boljševizma:

„Nas su klevetali i još uvijek kleveću sa svih strana, ali po jedinstvenom planu. Svi okupatori, njihovi kvislinzi – prodane izdajice, ustaše, nedićevci, četnici Draže Mihailovića u zemlji i njihovi gospodari u inostranstvu – govorili su i govore da je naša Narodno-oslobodilačka borba u Jugoslaviji čisto komunistička stvar: boljševizacija zemlje, pokušaji komunista da uzmu vlast, ukidanje privatne svojine, uništenje crkve i vjere, uništenje kulture itd., itd. Ove su klevete stare i otrcane. One su potekle iz Gebbelsove kuhinje i sada su

⁶² ROGIĆ, *Tehnika i samostalnost*, 433-512.

⁶³ ČENGIĆ, *S Krležom iz dana u dan*, knj. 3, 244.

⁶⁴ MARIJAN, *Hrvatska u Jugoslaviji 1980-ih. Lažna svijest i svjesna laž*, 20-21.

postale 'glajhšaltovana' hrana kojom Gebbelsovi istomišljenici hrane stanovništvo 'nove Evrope' i pokušavaju je eksportirati i izvan Evrope. Ali u te laži malo tko još vjeruje, a najmanje narodi Jugoslavije. Naša borba za opstanak suviše je krvava i teška; mnogo i premnogo su naši narodi u toku ove tri godine prepatili da bi ih tko mogao takvim otrcanim klevetama skrenuti s puta ove velike i slavne borbe za nezavisnost, za bolju i sretniju budućnost. Prošla su ona vremena, kada je šaka reakcionara pripisivala, ponekad sa uspjehom, komunistima Jugoslavije takve i slične stvari, da bi ih izolirala od naroda. Kroz ovu veliku oslobodilačku borbu narodi Jugoslavije uvjerali su se da su komunisti najvjerniji sinovi svog naroda, uvijek spremni na najveće žrtve za njegovu sreću.⁶⁵

Malošto od tih navodnih laži komunisti nisu ostvarili nakon svibnja 1945. To se uklapalo u njihovo viđenje „bolje i sretnije budućnosti”. Nekima to nije bila sreća, no nekima jest. Izvornim avnojskim proklamacijama Partija se počela vraćati tek dva desetljeća poslije, otvaranjem nacionalnoga pitanja na Osmom kongresu SKJ 1964. i amandmanima na Ustav SFRJ iz 1963. Vrhunac je bio s Ustavom iz 1974. Jedna od pobuda za pisanje ovoga članka jesu i osvrti na Ustav SFRJ iz 1974. povodom pedesetogodišnjice njegova donošenja.⁶⁶ Ti su osvrti dobrim dijelom i odraz (ne)razumijevanja druge Jugoslavije i njezine prave prirode. Ustav iz 1974. bio je mnogo više avnojski nego prethodni ustavi jer je pisan u duhu proklamacija iz Jajca 1943. koje su obećavale „brda i doline” ili, kako to kaže povjesničarka M.-J. Calic, „čarobnu viziju budućnosti”.⁶⁷ U tim je proklamacijama uočljivo da nema komunista koji su držali sve konce u svojim rukama. Partiji se klicalo i zahvaljivalo, no na popisima vijećnika AVNOJ-a nije bilo komunista, odnosno bilo ih je, no njihova politička orijentacija je zatajena, za razliku od dijela drugih vijećnika, kojima se to napadno isticalo.⁶⁸ S njima su komunisti priskrbljivali legitimitet svojem partizanskom parlamentu i davali privid slobodnoga izbora. Isti se obrazac primjenjivao i na nižim razinama, primjerice u republičkom Zemaljskom antifašističkom vijeću narodnog oslobođenja Hrvatske (ZAVNOH) i Zemaljskom antifašističkom vijeću narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine (ZAVNOBiH).⁶⁹ S manjim odmakom takav obrazac ostao je do kraja Jugoslavije. Savezna, republičke i pokrajinske skupštine i dalje su imale ulogu političkih predstava za javnost, provodeći dogovoreno na partijskim sjednicama daleko od očiju javnosti. Je li to možda razlog što je AVNOJ, taj temelj druge Jugoslavije, doživio tek dvije

⁶⁵ *Drugo zasjedanje Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije*, 11-12.

⁶⁶ „Prilozi povodom 50. godišnjice jugoslavenskog ustava 1974.”, Portal Historiografija, 27. 2. 2024., pristup ostvaren 26. 8. 2025., <https://historiografija.hr/?p=39853>.

⁶⁷ CALIC, *A History of Yugoslavia*, 155.

⁶⁸ *Drugo zasjedanje Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije*, 47-51. Primjerice, Koča Popović naveden je kao književnik iz Beograda, general-major, zapovjednik 1. korpusa Narodno-oslobodilačke vojske Jugoslavije; Ivan Krajačić kao radnik iz Zagreba; Edvard Kardelj kao publicist iz Ljubljane i potpredsjednik Izvršnoga odbora Osvobodilne fronte.

⁶⁹ KOBSA et al., *Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske*, 212-214: Proglas Prvog zasjedanja ZAVNOH-a; *Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine*, 58-68: Zapisnik Prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a [od 25./26.] novembra 1943.

površne obrade – prvu pravniku Vojislava Simovića, a drugu povjesničara Petranovića bez znanstvenoga aparata⁷⁰ AVNOJ-a se Partija sjećala na okrugle, desetljetne godišnjice na koje su objavljivani prigodni zbornici dokumenata.⁷¹

Od silnih obećanja iz 1943., po okončanju rata Jugoslavija je „federalizirana” tako što je podijeljena na šest republika, od kojih je Srbija dobila i Vojvodinu kao autonomnu pokrajinu i Kosovo i Metohiju kao autonomnu oblast. Dok je za Kosovo moguće dati povijesni argument o pripadnosti Srbiji, za višenacionalnu Vojvodinu baš i nije. Mogla je biti republika kao i BiH, ili autonomija u sklopu Hrvatske, s kojom je dijelila dugogodišnju pripadnost žuto-crnoj monarhiji. Regija Sandžak također je imala svoje antifašističko vijeće, koje nije bilo dovoljno da se 1945. kapitalizira pokrajina ili oblast unutar Srbije. Crna Gora i Boka kotorska imale su zajedničko antifašističko vijeće, a po završetku rata konstituirana je samo Narodna Republika Crna Gora.

U „federaliziranoj” Jugoslaviji Partija je uvela centralizam veći od diktature kralja Aleksandra Karađorđevića od 1929. do 1934. godine. U 80-ima, u vrijeme sveopće krize, otvorena je općepartijska rasprava u kojoj je jedna od tema bio i Ustav.⁷² Veliku pozornost izazvala je knjiga *Sistem i kriza* politologa Jovana Mirića s Fakulteta političkih nauka iz Zagreba. Knjiga je imala tri izdanja i dobar je pokazatelj besmislenih rasprava koje je Partija inicirala tražeći izlaz iz slijepe ulice u kojoj je zapela. Mirić je analizirao Deklaraciju AVNOJ-a, ali ne i kontekst u kojem je ona donesena.⁷³ AVNOJ i za stepenicu niži regionalni pandani zapravo su bili partijska politička kazališta, upriličena za mobilizaciju nekomunista u svoj projekt čija je svrha bila preuzimanje vlasti uz pomoć političara iz prijeratnih građanskih stranaka koji su imali izborni legitimitet i s kojima bi se zapadne Saveznike stavilo pred svršen čin. To je bila dosljedna provedba antifašističke formule koju je Kominternu osmislila 1935. na svojem Sedmom kongresu.⁷⁴ U tom smislu, „lijevo-liberalna” hrvatska historiografija, ali i općenito takva u „postjugoslavenskim” zemljama, nije se ni približila doseg spomenute knjige Koste Čavoškog i Vojislava Koštunice iz 1983. o prirodi komunističke vlasti u drugoj Jugoslaviji. Imam dojam da se u državama koje su nekad bile Jugoslavija i dalje primjenjuje praksa da nije bitno što se piše, nego tko piše i je li u pitanju „naš” ili „njihov” autor. A s takvim svjetonazorom izvedenim iz formule „tko nije s nama, taj je protiv nas” nema smislene rasprave jer on prihvaća jedino monolog.

Da su izbori 1945. bili nekompetitivni također ne bi trebalo biti sporno, uostalom Britanci su ih smatrali tek plebiscitom u kojem je glasačima dana

⁷⁰ SIMOVIĆ, AVNOJ. *Pravno-politička studija*; PETRANOVIĆ, AVNOJ – *revolucionarna smena vlasti*.

⁷¹ PIJADE, NEŠOVIĆ, *Prvo i Drugo zasjedanje AVNOJ-a*; NEŠOVIĆ, *Temelji nove Jugoslavije*; NEŠOVIĆ, PETRANOVIĆ, AVNOJ i *revolucija*.

⁷² MARIJAN, *Hrvatska u Jugoslaviji 1980-ih. Lažna svijest i svjesna laž*, 288-298.

⁷³ MIRIĆ, *Sistem i kriza*.

⁷⁴ FURET, *Prošlost jedne iluzije*, 228-233.

mogućnost da glasaju za vladu ili protiv nje.⁷⁵ Na tim izborima komunisti su uz obilno korištenje terora, koji je bio intenzivan od kraja 1944. preko Narodnoga fronta, prigrabili vlast i u siječnju 1946. proglasili prvi ustav, po sovjetskom uzoru iz 1936. godine. Partija u Ustavu nije ni spomenuta, kao da nije ni postojala. Tako je počela praksa s kojom su Država i njezine institucije predstavljale javno lice Partije, koja je do ljeta 1948. i Rezolucije Informbiroa i dalje bila u ilegali. Pa i Komunistička partija Srbije osnovana je u svibnju 1945. u „ilegali” u oslobođenom Beogradu.⁷⁶ Partija nije spomenuta ni u Ustavnom zakonu o osnovama društvenog i političkog uređenja Federativne Narodne Republike Jugoslavije iz 1953., koji je zbog važnih promjena zapravo bio novi ustav. Tek u Ustavu iz 1963. Partija se spominje u formi iz koje se ništa ne može zaključiti o načinu na koji je vladala, što možda i ne bi bio problem da u Ustav nije unesena odredba da nema ograničenja za izbor Josipa Broza Tita na položaj predsjednika Republike.⁷⁷ Gotovo istovjetno ponovljeno je i u preambuli Ustava iz 1974., gdje se kaže:

„Savez komunista Jugoslavije, pokretač i organizator narodnooslobodilačke borbe i socijalističke revolucije te svjestan nosilac težnji i interesa radničke klase, zakonitošću historijskog razvoja postao je organizirana vodeća idejna i politička snaga radničke klase i svih radnih ljudi u izgrađivanju socijalizma i u ostvarivanju solidarnosti radnih ljudi te bratstva i jedinstva naroda i narodnosti Jugoslavije.

Savez komunista Jugoslavije, svojim usmjeravajućim idejnim i političkim radom u uvjetima socijalističke demokracije i društvenog samoupravljanja, osnovni je pokretač i nosilac političke aktivnosti radi zaštite i daljeg razvoja socijalističke revolucije i socijalističkih samoupravnih društvenih odnosa, a posebno radi jačanja socijalističke društvene i demokratske svijesti, i odgovoran je za to.”⁷⁸

Drugi spomen Partije bio je u članku 321. Ustava, odnosno zamjenskom Amandmanu IV iz 1981., koji uređuje sastav Predsjedništva SFRJ, čiji je član po dužnosti bio i predsjednik Predsjedništva CK SKJ.⁷⁹ Ta dva nejasna spomena o mjestu i ulozi Partije, posebice druga rečenica iz preambule, bila su ustavni temelj njezine dominacije u društvu i državi. U svezi s položajem Josipa Broza Tita unesena je mogućnost njegova izbora za predsjednika Republike bez ograničenja trajanja mandata.⁸⁰ Takav tretman sugerira odgovor na pitanje kolika je bila „težina” i značenje ustavā, a time otvara i pitanje smislenosti njihova postojanja u takvu društvu. Ni u jednom ustavu nije spomenut Centralni komitet i Predsjedništvo SKJ, kao ni njihova izvršna tijela: Politbiro

⁷⁵ SPEHNJAK, *Britanski pogled na Hrvatsku*, 125-128.

⁷⁶ STAMBOLIĆ, *Rasprave o SR Srbiji*, 95-96.

⁷⁷ „Ustav SFRJ”, *Službeni list SFRJ*, br. 14 od 10. 4. 1963., Osnovna načela, VI., čl. 220.

⁷⁸ „Ustav SFRJ”, *Službeni list SFRJ*, br. 9 od 21. 2. 1974., Uvodna načela, VIII.

⁷⁹ *Isto*, čl. 321.; „Amandmani na Ustav SFRJ”, *Službeni list SFRJ*, br. 38 od 10. 7. 1981., Amandman IV.

⁸⁰ „Ustav SFRJ”, *Službeni list SFRJ*, br. 9 od 21. 2. 1974., čl. 333.

KPJ, Izvršni komitet, Izvršni biro i Predsjedništvo CK SKJ. To je razumljivo za Ustav iz 1946., kad je Partija bila u samonametnutoj ilegali, no već s Ustavnim zakonom nije bilo zapreke da se jasno kaže kako država funkcionira. Isti je pristup primijenjen i u slučajevima ustava iz 1963. i 1974. No tko bi se do 1989. godine usudio reći da su partijska tijela neustavna? Tito i najbliži suradnici nisu se uopće opterećivali statutarnim određenjem partijskoga života. Jer da jesu, najkasnije 1945. sazvali bi Peti kongres KPJ s obzirom na to da je prethodni održan još 1928. u Dresdenu. Kako su držali svu vlast u svojim rukama, mogli su kongres i tajno održati; uostalom, do sredine 1948. partijski je život i bio skriven od javnosti. To može biti i svjedočanstvo koliko je Titu i njegovim najbližim suradnicima partijska, odnosno statutarna procedura bila marginalna stvar. Je li njihov idealizam ispario istoga trenutka kad su se dokopali buržoaskih vila po Beogradu? Peti kongres KPJ održan je u ljeto 1948. zbog odgovora na Rezoluciju Informbiroa – znači punih 20 godina nakon Četvrtoga kongresa. Peti kongres pokazuje koliko je u partijskom životu bio bitan takav saziv. Kongres je zapravo bio vrhovna razina biranja u komunizmu. Od 1948. do 1990. Partija je, računajući i onaj zadnji izvanredni, održala još devet kongresa, na kojima je redovno biran Centralni komitet. Iznimka je bio Deveti kongres SKJ iz 1969., na kojem je izabrano Predsjedništvo SKJ, a Centralni komitet nije ni postojao do 1974. godine. Centralni komitet i Predsjedništvo SKJ (od 1969. do 1974.) bili su partijski ekvivalenti sabora, a njihova izvršna tijela: Politbiro, Izvršni komitet, Izvršni biro i Predsjedništvo CK SKJ, bila su stvarna jugoslavenska vlada. Svi partijski obračuni bili su u partijskim tijelima bez obzira na to kako ih u Partiji zvali (forumi, izvršni ili tijela, tj. organi). Za odgovor na Rezoluciju IB-a bio je nužan kongres, a za kasnije obračune bio je sasvim dovoljan i Centralni komitet. Milovan Đilas odstranjen je u siječnju 1954. na Trećem plenumu, Ranković u lipnju 1966. na Četvrtom (Brijunskom) plenumu, hrvatsko proljeće slomljeno je u prosincu 1971. na 21. sjednici Predsjedništva SKJ (ekvivalent Centralnoga komiteta). Savez komunista Hrvatske riješio se Miloša Žanka u siječnju 1970., na Desetoj sjednici, a Slobodan Milošević Ivana Stambolića u rujnu 1987. na Osmoj sjednici CK SK Srbije. Četrnaesti izvanredni kongres sazvan je prijevremeno s ciljem da Milošević na njemu postigne prevlast u Partiji. No to nije uspio i SKJ se u siječnju 1990. raspao.

Odnos Partije i Države, odnosno u hrvatskom slučaju Partije i Republike, do sloma Jugoslavije nije se ni mogao analizirati. Partija je bila moć skrivena u sjeni, a Država je bila njezino svjetlo, pa su istraživači druge Jugoslavije bez pristupa arhivskom gradivu mogli tek maglovito pretpostavljati kako sustav doista funkcionira. U knjizi tiskanoj 1989., a pisanoj u vrijeme vrhunca anti-birokratske revolucije 1988., srbijanski politolog Vladimir Goati istaknuo je da je jedna od krupnih prepreka znanstvenom uvidu u politička zbivanja i procese u društvu

„ogroman hijatus između vlasti i moći. Tu imamo u vidu okolnosti da u našoj zemlji ‘ispod’ normativno regulisanog političkog sistema, postoji jedan drugi, nevidljivi sistem (‘nevidljiva vlada’), koji presudno utiče na oblikovanje i

rezultate političkog procesa. U složenoj igri 'svetlosti i senki', istraživač, sa puno truda, ponekad jedva uspeva delomično da rekonstruiše tok donošenja važnih političkih odluka i da, uz dosta neizvesnosti, identifikuje subjekte koji na taj tok odlučujuće utiču, kao i poluge pomoću kojih ostvaruju uticaj. Istini za volju, hijatus postoji u svim društvima, ali je u nas izuzetno veliki.⁸¹

Za tu tvrdnju o pravnom vakuumu u slučaju Hrvatske preporučljivo je pogledati objavljene zbornike dokumenata Vlade, odnosno Izvršnoga vijeća Sabora Narodne Republike Hrvatske za razdoblje od 1945. do 1963., i komparirati ih s objavljenim zbornicima Politbiroa Centralnoga komiteta KPH i Izvršnoga komiteta Centralnoga komiteta SKH za iste godine.⁸² Takva usporedba na saveznoj razini mnogo je zahtjevnija jer su dosad objavljeni samo zapisnici Politbiroa CK KPJ za razdoblje od sredine 1945. do sredine 1948. godine.⁸³ U 70-ima i kasnije sva relevantna problematika koja je iz Federacije slana Predsjedništvu SRH i Izvršnom vijeću Sabora SRH redovito je završavala na sjednicama partijskoga vrha, koji je davao konačan pravorijek o postavljanju republike. Količina gradiva Federacije u partijskom gradivu počinje opadati od 17. sjednice CK SKJ u listopadu 1988., a negdje od proljeća 1989. već je vrlo rijetka. Iz primjera CK SKH, a čisto sumnjam da je bilo drugačije s drugim sastavnicama, međusobne „razmjene” informacija odnosile su se na rad centralnih komiteta i njihovih komisija, a to je po partijskoj metodi rada bilo javno, odnosno dostupno akreditiranim novinarima, koji su bili i članovi Saveza komunista. Rad Predsjedništva CK SKH bio je u sferi stroge povjerljivosti i iz njega su slani dokumenti na zahtjev Predsjedništva CK SKJ ili CK SKJ.

No vratimo se Ustav iz 1974. On je donesen u vrijeme kad se približavao kraj Titova života. On je tada imao 82 godine i slagao je konstrukciju koja je trebala jamčiti održanje Jugoslavije nakon njegove smrti. Činjenici da Tito nije bio na proglašenju Ustava ne treba pridavati veliku pozornost, bar je on znao kolika je „težina” ustava u komunističkoj državi. Mala, kao i prethodnih, no značenje će im rasti tek kada Tito umre. U skladu s tim nužno je postaviti pitanje što su zapravo ustavi u drugoj Jugoslaviji. Što oni određuju?

Srpski filozof, a poslije i političar, Zoran Đinđić napisao je 1988. tekst koji je bez sumnje izdržao protek godina, a čija je poruka da su ustavi u socijalizmu, pa tako i jugoslavenskom, besmisleni dokumenti.⁸⁴ Ustav je imao dvije funkcije: prva je bila da propiše pravila ponašanja za stanovništvo koje nije bilo dio organiziranih socijalističkih snaga i koje je i u trenucima najveće

⁸¹ GOATI, *Politička anatomija jugoslovenskog društva*, 11.

⁸² VOJNOVIĆ, *Zapisnici Politbiroa CK KPH 1945. – 1952.*, sv. 1-2; VOJNOVIĆ, *Zapisnici Izvršnog komiteta CK SKH 1952. – 1954.*; VOJNOVIĆ, *Zapisnici Izvršnog komiteta CK SKH 1955. – 1959.*; ŠARIĆ, JUKIĆ, *Zapisnici Izvršnog komiteta CK SKH 1959. – 1963.*; BUKVIĆ, *Zapisnici Vlade Narodne Republike Hrvatske 1945. – 1953.*; BUKVIĆ, *Zapisnici Izvršnog vijeća Sabora Narodne Republike Hrvatske 1953. – 1958.*; BUKVIĆ, *Zapisnici Izvršnog vijeća Sabora Narodne/Socijalističke Republike Hrvatske 1958. – 1963.*

⁸³ PETRANOVIĆ, *Zapisnici sa sednica Politbiroa Centralnog komiteta KPJ.*

⁸⁴ ĐINĐIĆ, *Jugoslavija kao nedovršena država*, 199.

potpore komunistima i dalje bilo većinsko, posebice u Hrvatskoj i Sloveniji. Druga funkcija bila je važnija, ona je određivala granice moći skupine funkcionara koji su po utjecaju bili odmah ispod Tita i tri njegova najbliža suradnika: Milovana Đilasa, Edvarda Kardelja i Aleksandra Rankovića, odnosno vrhovnih funkcionara savezne razine. U Hrvatskoj je glavni moćnik bio Vladimir Bakarić, koji je na čelu Partije bio od 1944. do 1969., s tim da je istovremeno od 1945. do 1953. bio predsjednik Vlade, a potom do 1963. predsjednik Sabora Narodne Republike Hrvatske. Njegovi nasljednici: Savka Dabčević Kučar, Milka Planinc, Jure Bilić, Josip Vrhovec, Mika Špiljak i Stanko Stojčević, nisu imali takvu moć u Hrvatskoj. Granice moći republičkih partija nakon Titove smrti i sloma Jugoslavije postale su potkraj 1991. osnova za razgraničenje novih država. Zbog toga u Hrvatskoj nisu rijetka ni tumačenja da je Ustav SRH iz 1974. temelj današnje Hrvatske, pri čemu se ignoriraju ustavi iz 1946. i 1963., u kojima je također postojala odredba o pravu na samoodređenje do odcjepljenja.⁸⁵ Inzistiranjem na presudnom značenju Ustava SRH iz 1974. previđa se da se pozivanjem na njega može opravdati i srpska pobuna 1990. zbog podijeljenoga suvereniteta, odnosno konstitutivnoga položaja Srba u Hrvatskoj. S takvim se pristupom može tražiti i povratak statusa konstitutivnoga naroda Srbima. U osnovi tih tumačenja je već desetljećima dug pokušaj da se hrvatskoj formi da jugoslavenski sadržaj čiji je dominantni vid „antifašistička” kultura.⁸⁶ Ustav je kroz konstitutivnost Srba sprječavao „urođeni separatizam” Hrvata, kao što je Ustav SFRJ iz 1974. autonomijama Kosova i Vojvodine sprječavao Srbe da pokušaju preuzeti prevlast u Jugoslaviji.

Jugoslavenski ustavi bili su ideološki akti i nisu zamišljeni da funkcioniraju bez Partije, koja je pravila ponašanja komunista uređivala statutima. Statut SKJ iz 1974. imao je veću „težinu” od Ustava SFRJ sve do potkraj 80-ih godina. U republikama i pokrajinama ta je praksa bila još izraženija. U turbulentnim vremenima sloma Partije i Armijina prijetjećega zveckanja oružjem tijekom 1989. i 1990., ona svoju akciju, koju je od nje očekivao srbijanski politički vrh, nije poduzela s obrazloženjem da ne postoji uporište u Ustavu.⁸⁷ Nije intervenirala u rujnu 1989. u svezi s donošenjem amandmana na Ustav SR Slovenije jer je, u skladu sa svojom prirodom, odluku o intervenciji čekala od CK SKJ, koji je sazvan navrat-nanos i koji je predložio da Slovenci odgode donošenje svojih amandmana.⁸⁸ Stoga se treba zapitati: što je zapravo Ustav SFRJ nakon sloma SKJ na 14. izvanrednom kongresu? Sve je ovisilo o tumaču, kao što se vidi iz jednoga osvrta Saveznoga izvršnog vijeća iz svibnja 1991. u kojem su navedena odstupanja od Ustava SFRJ, odnosno u kojem je potvrđen primat republika nad Federacijom. Svi su se akteri pozivali na Ustav i svi su ga kršili, od republika do

⁸⁵ „Ustav Federativne Narodne Republike Jugoslavije”, *Službeni list FNRJ*, br. 10 od 1. 2. 1946., čl. 1.; „Ustav SFRJ”, *Službeni list SFRJ*, br. 14 od 10. 4. 1963., Osnovna načela, I.

⁸⁶ MARIJAN, „Suvremena hrvatska povijest i nevolje s revizionizmom”, 385-421; MARIJAN, „O znanosti, ideologiji i totalitarnoj svijesti”, 279-284.

⁸⁷ KADIJEVIĆ, *Moje viđenje raspada*, 107-108; JOVIĆ, *Poslednji dani SFRJ*, 132-136.

⁸⁸ ČOLAK, *Agonija Jugoslavije*, 407-420.

Armije.⁸⁹ Bez promjena Ustava SFRJ demokratske promjene ne bi bile ni moguće u pravnoj državi, kao što nije bila moguća ni promjena Ustava SR Srbije u ožujku 1989. No Jugoslavija nije bila pravna država, a svi akteri formirani su u shvaćanju da je ustav „pisan za Engleze”, kako je glasila poznata poštapalica. Njemački povjesničari Hannes Grandits i Holm Sundhausen u pravu su kada tvrde da se Jugoslavijom nakon Ustava iz 1974. teško upravljalo, ali da u tome nije bila usamljen slučaj. Niz drugih država i državnih saveza bio je složen za upravljanje, „ali sve dok im se akteri bore za kompromise, nisu osuđeni na propast”.⁹⁰ Antibirokratska revolucija Slobodana Miloševića bila je potpuni otklon od borbe za kompromis. Na kraju se može zaključiti da su komunisti bez spomena vrijednog otpora vladali Jugoslavijom do početka 1990. i da su sve to vrijeme prikrivali ono što su svi znali – da samo oni vladaju i da vladaju diktatorski, a da su istovremeno popularizirali privid da je riječ o „vladavini naroda”.

Teror

Proračunat i temeljito pripremljen komunistički teror u Drugom svjetskom ratu i poraću u Hrvatskoj se često prikazuje kao osveta žrtava ustaških zločina iz, prvenstveno, 1941. godine i općenito logora Jasenovac.⁹¹ S druge strane postoje oni koji upozoravaju da je glavni razlog terora bila komunistička revolucija.⁹² Oni koji u komunističkome nasilju vide samo osvetu za ustaške i slične zločine sustavno zanemaruju smjer koji je formuliran na Sedmom kongresu Komunističke internacionale u okviru promjene njihove taktike i prelaska na taktiku narodnoga fronta, koja je zamijenila dotadašnju taktiku „klasa protiv klase”.⁹³ Time je promijenjen redoslijed planiranoga osvajanja vlasti tako da se ona preuzme nakon okončane antifašističke bitke. Pojednostavnjeno, cilj je bio dobiti rat uz pomoć „korisnih idiota”, a potom i njih eliminirati. S pučkofrontovskim smjerom komunizam je profitirao, proširio se po dijelu Europe i u drugi plan gurnuo propitivanje ljudskih prava i slobode u SSSR-u i prave naravi režima u toj zemlji.⁹⁴ U Jugoslaviji je marginalna KPJ to načelo provodila s različitim žarom kad je izbio ustanak 1941. Dijelom se podvrgavala smjernicama iz Moskve, a dijelom Titovim ambicijama, koji se žurio što prije preuzeti vlast u svoje ruke. U tom jurišu na vlast Tito i njegovi komunisti nisu se nimalo ustručavali okrvaviti ruke. Njihov je ustanak bio

⁸⁹ AHS: Komisija za ustavna pitanja Skupštine SFRJ od 15. 5. 1991., Ustavno-pravni i politički odnosi u zemlji i njihov uticaj na ostvarivanje reformi.

⁹⁰ GRANDITS, SUNDHAUSEN, „Jugoslavija šezdesetih godina”, 9.

⁹¹ GOLDSTEIN, *Hrvatska 1918-2008.*, 357-358, 365, 367, 369-372; I. GOLDSTEIN, S. GOLDSTEIN, *Tito*, 365-369, 372-379, 382.

⁹² Primjerice: GEIGER, LEČEK, „Politika retribucije u Europi nakon Drugog svjetskog rata”, 7-34; RADELIĆ, *Obavještajni centri, Ozna i Udba u Hrvatskoj*, knj. 1, 34-36.

⁹³ FURET, *Prošlost jedne iluzije*, 230.

⁹⁴ *Isto*, 230-233.

motiviran i vjerom u moć Crvene armije, od koje se očekivalo da vrlo brzo u svojoj korist završi rat.⁹⁵

Prve žrtve Titovih komunista 1941. bili su trockisti, kako su zvani pristaše Staljinova konkurenta Lava Nikolajeviča Trockog, od kojih je dio likvidiran na samom početku rata. Najpoznatija žrtva iz te skupine partijskih neprijatelja bio je Živojin Pavlović, autor knjige *Bilans sovjetskog termidora*. Pavlovića su komunisti ubili potkraj studenoga u Užicama, a među njegovim isljednicima bio je i Milovan Đilas, koji je to poprilično zakrabiljeno priznao u svojim sjećanjima.⁹⁶ Pavlović je bio samo jedan u nizu osoba koje su komunisti na različite načine „rješavali” tijekom svojega revolucionarnog juriša na vlast. Neki su ubijeni noževima i na druge brutalne načine, a ne „humano”, za što postoje konkretni podaci za neke osobe i neka područja u Srbiji.⁹⁷ Veliko je istraživačko pitanje istražiti stvarne okolnosti likvidacije mnogobrojnih pojedinaca „narodnih neprijatelja” koje se mogu naći po raznim objavljenim zbornicima i knjigama, a koje se uglavnom svode tek na šturu informaciju o njihovoj eliminaciji i tvrdnje da su u pitanju zločinci, izrodi i slične dehumanizirajuće izraze preuzete iz Staljinova *Kratkoga tečaja*, koji je 1939. preveden i na hrvatski jezik.⁹⁸ U svezi s tom problematikom možemo si postaviti pitanje kako se postaviti prema, primjerice, ubojstvu Jelene Matić, komunistkinje koju su njezini drugovi ubili nožem u Beogradu zbog optužbi da se slabo držala u zatvoru na Banjici.⁹⁹ U slučaju Hrvatske indikativan je primjer Jakova Blaževića, koji je u listopadu 1941. u selu Smiljanu ustrijelio općinskoga bilježnika, „ustaškog”, kako to svjedoči Đoko Jovanić.¹⁰⁰ Nije jasno je li u pitanju likvidacija naoružanoga ili nenaoružanoga čovjeka, nego je inkriminacija „ustaški” bila dovoljna za likvidaciju. To je samo jedan uzgredni primjer slučajeva kojih primjerice u zborniku o komunističkim zločinima u Dalmaciji 1944. – 1946. ima na stotine, a koji čekaju temeljitu analizu strukture.¹⁰¹ Koliko je njih ubijeno na temelju pripadnosti klasi, statusu i zanimanju, a koliko na temelju individualne krivnje?

Do druge polovine rujna 1941. u Srbiji, prije sukoba sa srpskim kolaboracionistima i vojno-četničkim odredima, komunisti su ubili nekoliko stotina osoba koje su bile njihovi protivnici, ali i osoba koje su se na neki način zamjerile partizanima.¹⁰² Potkraj 1941. i početkom 1942. komunisti su u sklopu „lijevih skretanja” pobili veći broj ljudi.¹⁰³ Pohod proleterskih brigada, kako se

⁹⁵ PETRANOVIĆ, *Srbija u Drugom svetskom ratu*, 129-130, 157-158, 210; DEVIĆ, *Partizani u Srbiji 1941.*, 50-53.

⁹⁶ ĐILAS, *Revolucionarni rat*, 127; DEVIĆ, *Partizani u Srbiji 1941.*, 54-56.

⁹⁷ DEVIĆ, *Za Partiju i Tita*, 658-661.

⁹⁸ *Povijest Savezne komunističke stranke (boljševika)*.

⁹⁹ DEVIĆ, *Za Partiju i Tita*, 659.

¹⁰⁰ JOVANIĆ, *Ratna sjećanja*, 158.

¹⁰¹ RUPIĆ, GEIGER, *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944. – 1946. Dokumenti. Dalmacija*.

¹⁰² DEVIĆ, *Partizani u Srbiji 1941.*, 131-135.

¹⁰³ *Pakao ili komunizam u Crnoj Gori*.

u jugoslavenskoj hagiografiji naziva Titov bijeg s tromede Bosne, Hercegovine i Srbije u zapadnu Bosnu, pratile su veće ili manje likvidacije vojnika i civila po zauzetim mjestima. U većini „oslobođenih” ili „zauzetih” mjesta takva je praksa, čini se, bila uobičajena. Dobar dio zarobljenika redovno se ubijao, ustaše sustavno.¹⁰⁴ U završnici rata takvih je likvidacija bilo sve više, a za područje južne Hrvatske ilustrativan je sačuvani izvještaj Drage Desputa od 17. siječnja 1945.¹⁰⁵ Način na koji se Partija rješavala svih onih koje je smatrala preprekom dosad se najbolje vidi iz monografije o (ne)djelima njezine tajne policije Ozne – Odjeljenja zaštite naroda, u Srbiji od 1944. do 1946.¹⁰⁶ Možemo pretpostaviti da se isti obrazac primjenjivao i u drugim republikama, u kojima je dokumentacija ili uništena ili i dalje nedostupna. U Hrvatskoj je to gradivo dobrim dijelom uništeno, a objavljeni zbornici dokumenata o komunističkoj represiji najvećim su dijelom ostaci koji usprkos svojoj necjelovitosti upečatljivo pokazuju naličje slobode koju su donijeli komunisti. Uz njih svjetlo na političko stanje u tom razdoblju bacaju i objavljeni dokumenti Politbiroa CK KPH iz prvih poratnih godina.¹⁰⁷

Komunistima je nakon rata trebalo nekoliko godina da likvidiraju naoružane ostatke poraženih neprijatelja.¹⁰⁸ U međuvremenu su napravili veliku čistku Staljinovih pristaša unutar svojih redova, koju simbolizira Goli otok.¹⁰⁹ Ukidanjem Korpusa narodne odbrane Jugoslavije, a potom podjelom Udbe na civilni SDB (SDS) i vojnu Kontraobavještajnu službu, Partija je sa sustavne represije prešla u dugotrajno razdoblje selektivnoga terora. Na temelju osobnoga iskustva, filozof Dragoljub Mićunović tvrdio je da je selektivni teror „opasniji od totalnog terora, jer se ne boji masovnog i velikog otpora, on može da traje mnogo duže, jer ima pasivni pritisak, neprotivljenje neterorisanih, jer njih se to ne tiče”.¹¹⁰ Selektivni teror koji se prakticirao veći dio postojanja Jugoslavije odražavao je komunistički svjetonazor, u kojem je postojala stalna potreba za neprijateljem. Zbog takva poimanja stvarnosti i potenciranja prijetnje druga Jugoslavija konstantno je živjela u izvanrednom stanju, na način koji na drugim primjerima razmatra filozof Giorgio Agamben.¹¹¹

Jugoslavenski režim s godinama se mijenjao. Najrepresivniji je bio u prvih nekoliko godina poraća, uključujući i početno razdoblje sukoba Staljina i Tita. Iz nužde i traženja spasa sa Zapada smanjena je represija nad svima koji

¹⁰⁴ GEIGER, *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944. – 1946. Dokumenti. Slavonija, Srijem i Baranja*, 139-141; LEKOVIĆ, *Bihačka operacija novembra 1942*, 177-178; KARAUĀLA, *Knjiga bola*, 95-96; MARIJAN, *Borbe za Kupres 1942.*, 181-182; VODUŠEK STARIĆ, *Kako su komunisti osvojili vlast*, 13.

¹⁰⁵ DIZDAR et al., *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944. – 1946. Dokumenti*, 56-71.

¹⁰⁶ CVETKOVIĆ, DEVIĆ, OZNA.

¹⁰⁷ VOJNOVIĆ, *Zapisnici Politbiroa CK KPH 1945. – 1952.*

¹⁰⁸ TASIĆ, *Korpus narodne odbrane Jugoslavije.*

¹⁰⁹ PREVIŠIĆ, *Povijest Golog otoka.*

¹¹⁰ MIĆUNOVIĆ, *Život u nevremenu*, knj. 1, 284.

¹¹¹ AGAMBEN, *Izvanredno stanje.*

nisu javno dijelili oduševljenje Titom i drugovima. Brijunski plenum iz 1966. simbolički je čin bitan zbog daljnjega ublažavanja represije i ograničavanja iznimne uloge političke policije u društvu.¹¹² No nakon 1966. promjene su dovele do unutarnje preraspodjele moći nasuprot dotadašnjoj praksi jednoga, saveznog središta. Malo se toga bitnog promijenilo u karakteru režima, osnovne značajke sustava su ostale, što se vidjelo kad su u Hrvatskoj na prijelazu iz 60-ih u 70-e u javni prostor ušli nepozvani, od kojih mnogi nisu bili članovi Partije i organiziranih socijalističkih snaga. Posljednja velika čistka „nacionalista” u Hrvatskoj i „liberala” u Srbiji napravljena je tijekom 1972. Čistka je inicirana 21. sjednicom Predsjedništva SKJ, a programski dovršena Titovim pismom iz 1972. koje se službeno zove Pismo Izvršnog biroa Predsjedništva SKJ. Time je zapravo potpuno zaustavljena „liberalizacija” iz 60-ih i pokrenut slijed povratka sustava na postavke čvrste ruke, odnosno restalinizacija. Te se čistke znaju previdjeti kad se inzistira na popuštanju stege u 60-ima. Popuštanje je trajalo vrlo kratko, samo nekoliko godina, nakon kojih je režim ponovno posegnuo za batinom. U skladu s pojačavanjem represije postavljeno je i pitanje „nesvrstane” populacije, koja se pomirila s činjenicom da su na vlasti komunisti, prilagodila se tome i prihvatila život na marginama društva, na što režim nije blagonaklono gledao. O „nesvrstanim” je u listopadu 1975. na sjednici Predsjedništva CK SKJ Tito govorio:

„Ima ljudi koji šute. Ja mislim, drugovi, da mi moramo, ipak, znati koliko je tih koji šute. Jer, i oni koji šute nisu na našoj liniji. Htjeli ili ne htjeli, izlazi da oni tom svojom šutnjom ne odobravaju našu politiku, naš čvrsti klasni stav prema tim neprijateljima, koji hoće da našu Partiju iznutra razjedaju, koji hoće da našu socijalističku zemlju zatruju, da potkopavaju tekovine revolucije, naš socijalistički samoupravni sistem.”¹¹³

Tito je to izgovorio u svojoj 83. godini – nekoliko godina prije bio je živo zainteresiran da se njegova navodna borba za bolji i pravedniji svijet honorira Nobelovom nagradom za mir.¹¹⁴

Laž

U društvu s ograničenim slobodama kao što je bila druga Jugoslavija apsurdno bi bilo očekivati da je znanost slobodna, posebice historiografija, koja je po mjerilima Partije bila i politički najosjetljivija. Samo je za povijest,

¹¹² O tome detaljno u: KOVAČ, DIMITRIJEVIĆ, POPOVIĆ, *Slučaj Ranković*.

¹¹³ Komitet Konferencije organizacije SKJ u vojnoj jedinici 7545 Split, Riječ druga Tita na Četrnaestoj sednici PCKSKJ i prilikom prijema generala armije Nikole Ljubičića sa grupom visokih funkcionera iz OS 7. oktobra 1975. godine, str. pov. br. 213-1 od 29. 10. 1975. Riječ je o okružnici umnoženoj na ciklostroju koju je Organizacija SKJ u Jugoslavenskoj narodnoj armiji distribuirala do razine osnovne organizacije. Također u: HR-HDA-1220-CK SKH, D-SP-1315.

¹¹⁴ TERZIĆ, *Tito i Nobelova nagrada za mir*.

formalno svoju, Partija imala komisije za historiju koje su arbitrirale za mnogo širu problematiku od njihove interne povijesti.¹¹⁵ Stoga je kompletan revizionistički zahvat i povratak izvorima jedini smislen. No propitivanje historiografije i povijesti komunističkoga univerzuma danas i neki povjesničari prozivaju povijesnim revizionizmom i pseudopoviješću. Ta vrsta povjesničara tek se neznatno odmaknula od viđenja Jugoslavije i „istraživačkoga” smjera koji su u drugoj polovini 1940-ih zacrtali u vrhu KPJ.¹¹⁶ U tom razdoblju postavljeni su temelji krivotvorene jugoslavenske povijesti. A oni su počeli minoriziranjem odnosa KPJ i Kominterne i umanjivanjem doprinosa Crvene armije Titovu osvajanju vlasti. KPJ je s godinama u partijskoj historiografiji pretvorena u gotovo neovisnu od Kominterne i Sovjetskoga Saveza. Još je veći zahvat napravljen ignoriranjem Staljinove uloge u dovođenju Tita na vlast u Jugoslaviji. Kominternu je svojim intervencijama sprječavala Tita da prijevremeno sagori u vatri svojih velikih ambicija. Staljinova Crvena armija odnijela je u listopadu 1944. ključnu prevagu u oslobađanju Jugoslavije od fašizma kad je za Titov račun „očistila” istočnu Srbiju i Banat i izbacila iz realnih političkih kalkulacija četnike Draže Mihailovića. Mogućnost da Titovi partizani tada zauzmu Beograd bila je nikakva, oni su se teško nosili i s Mihailovićevim četnicima u južnoj Srbiji.¹¹⁷ Staljinove su divizije uz pomoć partizana, koja je realno bila simbolična, potkraj listopada zauzele Beograd i postavile Tita u nekadašnju jugoslavensku prijestolnicu. U Jugoslaviji je tek 1989. godine u 29. tomu Titovih sabranih djela, zapravo njegove ratne korespondencije, u jednoj bilješci objavljen podatak da je Crvena armija s dvije armije Kopnene vojske i jednim motomehaniziranim korpusom, uz potporu dviju zračnih armija, s oko 414.000 vojnika sudjelovala u operacijama oslobađanja Srbije.¹¹⁸ U tom trenutku Titova vojska teško da je u Srbiji imala 100.000 partizana, od kojih je više od polovice bilo mobilizirano u nekoliko prethodnih mjeseci. Nakon 1949. ta je presudna bitka za Srbiju sustavno marginalizirana i svođena na pomoć Narodnooslobodilačkoj vojsci Jugoslavije (NOVJ) u oslobađanju Srbije i nevojničko ponašanje prema stanovništvu dijela Staljinovih crvenoarmejaca.¹¹⁹ Marginalizirani su i ključni planovi s početka ustanka, da komunisti dočekaju Crvenu armiju s oružjem u rukama, što je bio osnovni kredo s kojim su krenuli u rat. Zbog toga je uspostava komunističkoga monopola u Jugoslaviji bila neusporedivo brža i brutalnija od one u zemljama Istoka u kojima je Crvena armija donijela slobodu od fašizma. Analiza dokumenata ne može potvrditi superlative o Titu kao samoniklom oslobodiocu Jugoslavije, posebice kad se analizira prelazak NOVJ-a s gerilskoga na frontalni način ratovanja,

¹¹⁵ STANKOVIĆ, DIMIĆ, *Istoriografija pod nadzorom*, 285.

¹¹⁶ *Isto*, 281-295, 305-307.

¹¹⁷ DEVIĆ, *Za Partiju i Tita*, 529-589.

¹¹⁸ TITO, *Sabrana djela*, sv. 29, 215, bilj. 103.

¹¹⁹ JAKOVINA, *Socijalizam na američkoj pšenici*, 22.

što je u siječnju 1945. u Srijemu rezultiralo strahovitim gubicima, i to u borbi s realno drugorazrednim njemačkim snagama.¹²⁰

Sa Staljinom i njegovom oružanom silom Titova je pobjeda bila neupitna Zapadu. Stoga nisu pravili veće probleme zbog načina na koji je preuzimao vlast. No problem je nastao kad se Tito okrenuo neposrednom okruženju. Razlaz sa Staljinom izbrisao je iz javne percepcije balkanskoga diktatora koji se miješao u politiku dijela svojih susjeda, i bio brz (i neodgovoran) na obaraču, što je uključivalo napade na nenaoružane američke transportne avione iznad Slovenije.¹²¹ Ima jakih naznaka da su Jugoslaveni bili odgovorni i za potapanje jednoga i oštećenje drugoga britanskog razarača u listopadu 1946. u Krfskom kanalu, pri čemu su 44 mornara poginula, a 42 ranjena.¹²² Usporedbe Tita s Hermannom Göringom, Adolfom Hitlerom i japanskim carem Hirohitom nisu bile slučajne, no poslije 1949. brzo su nestale.¹²³ Dobio je međunarodni legitimitet, koji nikad nije potvrdio na slobodnim izborima. Zbog toga se Titova vladavina može nazvati diktatorskom i bez pozivanja na ustavnu definiciju socijalističkoga samoupravljanja kao diktature proletarijata u Ustavu iz 1974. Britanski povjesničar Tony Judt s pravom se zapitao po čemu je takva vlast, koja se oslanjala samo na vojnu pobjedu, bila bolja od ratnih fašističkih režima.¹²⁴ Posebice ako ta pobjeda nije svima donijela pravo na život bez straha, što je zapadnim Saveznicima i bio jedan od ciljeva u ratu.¹²⁵ Naprotiv, pobjeda Titovih komunista mnogima je utjerala strah u kosti, kojega se nisu oslobodili do kraja života. Razlike između takvih vlasti su na polaznim točkama, između klasne te rasne i šovinističke ideologije. Dakako, one više dolaze do izražaja u miru nego u ratu i prilikom osvajanja vlasti, kad praksa često ne slijedi ideološke postavke.

Sukob Tita i Staljina 1948. i 1949. bio je prekretnica koja je od jugoslavenskoga maršala postupno napravila vođu Trećega svijeta i Pokreta nesvrstanih zemalja.¹²⁶ O stvarnoj „težini” Nesvrstanih postoje dvojbe, no tek će analiza njihova značenja na temelju američkih i sovjetskih dokumenata dati uravnotežen odgovor. Dotad, smatram da je Jugoslavija u Nesvrstanim išla u korist Amerikancima jer je ograničavala utjecaj Sovjetskoga Saveza u dijelu Trećega svijeta. M.-J. Calic u pravu je kada tvrdi da je međunarodni ugled Jugoslavije

¹²⁰ Iako se o Srijemskoj fronti dosta pisalo, slučajno ili ne o tim borbama ne postoji jugoslavenska monografija koja bi se mogla nazvati ozbiljnom. Zainteresirani se mogu s osnovnim značajkama upoznati kroz monografije nekih partizanskih divizija koje su sudjelovale u borbama, poput 1. proleterke i 5. krajiške. RADOŠEVIĆ, *Prva proleterka divizija*, knj. II, 367-444; MORAČA, *Peta krajiška divizija*, 300-328.

¹²¹ JAKOVINA, *Američki komunistički saveznik*, 58-74.

¹²² *Isto*, 75-77; MASLEŠA, „Incident u Krfskom kanalu 1946. godine”.

¹²³ JAKOVINA, *Američki komunistički saveznik*, 173.

¹²⁴ JUDT, *Poslije rata 1*, 66.

¹²⁵ VODUŠEK STARIČ, *Kako su komunisti osvojili vlast*, 8.

¹²⁶ JAKOVINA, *Treća strana Hladnog rata*.

pomogao prikriti i nepotpunu modernizaciju zemlje i njezine unutarnje podjele.¹²⁷

U Hrvatskoj, a i nekim susjednim državama, ističe se značenje 1948. godine kao velike i važne. Takva su mišljenja upitna, jer raskid između Tita i Staljina nije donio demokraciju. Godina 1948. ključna je u poslijeratnoj povijesti Partije jednostavno zato što je natjerala Tita da napravi totalni zaokret u svojoj politici prema Zapadu i Istoku, što je na kraju postupno utjecalo i na smanjenje terora u samoj Jugoslaviji, uključujući i pritisak na stvaranje „novoga čovjeka”, što smatram temeljnom značajkom totalitarizma.

Zaključak

Na temelju višegodišnjega istraživanja hrvatske povijesti u razdoblju kasnoga socijalizma, odnosno komunističkoj Jugoslaviji, smatram da je problematika njezine modernizacije osjetno kompleksnija no što se to čini. Rezultat te modernizacije bio je i krvavi rat u kojem se nakon gotovo pola stoljeća postojanja Jugoslavija raspala, i što jasno naznačuje da je u pitanju bio kolosalni neuspjeh. To i nije čudno jer se komunistička modernizacija temeljila na prevari, teroru i laži. Prevara je način na koji su komunisti preuzeli i održavali vlast, premda je ponekad teško povući razdjelnicu između laži i prevare. Teror je bio sredstvo održavanja te vlasti. Laž je mitska slika koju su izgradili o sebi. Ta su tri temelja u različitom intenzitetu bila dominantna tijekom cijeloga postojanja Jugoslavije i na njima nije bilo moguće napraviti održivo društvo.

Arhivski i neobjavljeni izvori

AHS: Arhiv Hrvatskog sabora.

HR-HDA-1220-CK SKH: Hrvatska, Hrvatski državni arhiv, Zagreb, fond 1220, Centralni komitet Saveza komunista Hrvatske, serije:

- D-dokumentacija, povjerljivi spisi.
- D-dokumentacija, obični spisi.

HR-HDA-1616-PSRH: Hrvatska, Hrvatski državni arhiv, Zagreb, fond 1616, Predsjedništvo Socijalističke Republike Hrvatske.

Objavljeni izvori i tisak

BUKVIĆ, Nenad, ur. *Gastarbajteri pod nadzorom Službe državne sigurnosti. Odabrani dokumenti (1963. – 1977.)*. Zagreb: Hrvatski državni arhiv, 2021.

BUKVIĆ, Nenad, ur. „Operativna obrada ‘Tuškanac’: dokumenti Službe državne sigurnosti o studentskom pokretu u Hrvatskoj 1971. godine”. *Fontes* (2021), br. 27: 11-698.

¹²⁷ CALIC, *A History of Yugoslavia*, 328.

BUKVIĆ, Nenad, ur. *Udba i deklaracija. Reakcije Službe državne sigurnosti na objavu Deklaracije o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika iz 1967. godine*. Zagreb: Hrvatski državni arhiv, 2022.

BUKVIĆ, Nenad, ur. *Zapisnici Izvršnog vijeća Sabora Narodne Republike Hrvatske 1953. – 1958*. Zagreb: Hrvatski državni arhiv, 2019.

BUKVIĆ, Nenad, ur. *Zapisnici Izvršnog vijeća Sabora Narodne/Socijalističke Republike Hrvatske 1958. – 1963*. Zagreb: Hrvatski državni arhiv, 2020.

BUKVIĆ, Nenad, ur. *Zapisnici Vlade Narodne Republike Hrvatske 1945. – 1953*. Zagreb: Hrvatski državni arhiv, 2018.

DIZDAR, Zdravko; GEIGER, Vladimir; POJIĆ, Milan; RUPIC, Mate, ur. *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944. – 1946. Dokumenti*. Slavonski Brod: Hrvatski institut za povijest; Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, 2005.

Deseti kongres Saveza komunista Jugoslavije. Dokumenti. Beograd: Izdavački centar „Komunist“, 1975.

Drugo zasjedanje Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije. Zagreb: „Naprijed“, 1945.

GEIGER, Vladimir, ur. *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944. – 1946. Dokumenti. Slavonija, Srijem i Baranja*. Slavonski Brod: Hrvatski institut za povijest; Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, 2006.

Informativni pregled (Zagreb), 1987.

Jugoslavija 1918-1988. Statistički godišnjak. Beograd: Savezni zavod za statistiku, februar 1989.

KOBSA, Leo; LUKATELA, Vera; SIROTKOVIĆ, Hodimir; ŠĆUKANEC, Dragutin; TUĐMAN, Franjo, ur. *Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske. Zbornik dokumenata 1943*. Zagreb: Institut za historiju radničkog pokreta, 1964.

MIHALJEVIĆ, Josip. „Sigurnosno-obavještajni aspekt sloma hrvatskog proljeća.“ *Fontes* (2021), br. 27: 701-744.

NEŠOVIĆ, Slobodan, ur. *Drugo zasjedanje AVNOJ-a*. Beograd: Kultura, 1953.

NEŠOVIĆ, Slobodan, ur. *Temelji nove Jugoslavije*. Beograd: IC „Komunist“; NIP „Mladost“, 1973.

NEŠOVIĆ, Slobodan; PETRANOVIĆ, Branko, ur. *AVNOJ i revolucija: tematska zbirka dokumenata 1941-1945*. Beograd: Narodna knjiga, 1983.

Nova inicijativa u SKJ. Beograd: Izdavački centar „Komunist“, 1972.

Pakao ili komunizam u Crnoj Gori. Cetinje: Mitropolija crnogorsko-primorska, 2015.

PETRANOVIĆ, Branko, ur. *Zapisnici sa sednica Politbiroa Centralnog komiteta KPJ (11. jun 1945-7. jul 1948)*. Beograd: Arhiv Jugoslavije; Službeni list SFRJ, 1995.

PIJADE, Moša; NEŠOVIĆ, Slobodan, ur. *Prvo i Drugo zasjedanje AV-NOJ-a*. Zagreb: Stvarnost, 1963.

RUPIĆ, Mate; GEIGER, Vladimir, ur. *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944. – 1946. Dokumenti. Dalmacija*. Slavonski Brod; Zagreb: Hrvatski institut za povijest, Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje; Hrvatski institut za povijest, 2011.

Slobodna Dalmacija (Split), 1982.

Službeni list FNRJ, 1946.

Službeni list SFRJ, 1963, 1974, 1981.

ŠARIĆ, Tatjana; JUKIĆ, Marijana, ur. *Zapisnici Izvršnog komiteta Centralnog komiteta Saveza komunista Hrvatske 1959. – 1963.*, sv. 5. Zagreb: Hrvatski državni arhiv, 2018.

TITO, Josip Broz. *Govori i članci (1971-1976)*. [Beograd]: Politička uprava SSNO, 1977.

TITO, Josip Broz. *Sabrana djela*, tom 29. Ur. Milovan Dželebdžić. Beograd; Zagreb: Komunist; BIGZ; Naprijed, 1989.

Vijenac (Zagreb), 2016.

VOJNOVIĆ, Branislava, ur. *Zapisnici Politbiroa Centralnog komiteta Komunističke partije Hrvatske 1945. – 1952.*, sv. 1. Zagreb: Hrvatski državni arhiv, 2005.

VOJNOVIĆ, Branislava, ur. *Zapisnici Politbiroa Centralnog komiteta Komunističke partije Hrvatske 1945. – 1952.*, sv. 2. Zagreb: Hrvatski državni arhiv, 2006.

VOJNOVIĆ, Branislava, ur. *Zapisnici Izvršnog komiteta Centralnog komiteta Saveza komunista Hrvatske 1952. – 1954.*, sv. 3. Zagreb: Hrvatski državni arhiv, 2008.

VOJNOVIĆ, Branislava, ur. *Zapisnici Izvršnog komiteta Centralnog komiteta Saveza komunista Hrvatske 1955. – 1959.*, sv. 4. Zagreb: Hrvatski državni arhiv, 2010.

[VUKOJEVIĆ, Vice]. *Dosje 240271. Udbin dosje o Vici Vukojeviću*. Zagreb: Udruga Hrvatski križni put, 2015.

ZEČEVIĆ, Miodrag, ur. *Početak kraja SFRJ. Stenogram i drugi prateći dokumenti proširene sednice Izvršnog komiteta CK SKJ održane 14.-16. marta 1962. godine*. Beograd: Arhiv Jugoslavije; Printer komerc, 1998.

Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine. Dokumenti 1943. – 1944. Sarajevo: Institut za istoriju radničkog pokreta; Izdavačko preduzeće „Veselin Masleša”, 1968.

Mrežni izvori

BUDAK, Neven. „Da nije bilo partizana, politiku bi nam određivali oni na strani pobjednika, a to bi bili četnici”. *Večernji list* (Zagreb), mrežno izda-

nje, 19. 8. 2025. Pristup ostvaren 26. 8. 2025. <https://www.vecernji.hr/vijesti/da-nije-bilo-partizana-politiku-bi-nam-odredivali-oni-na-strani-pobjednika-a-to-bi-bili-cetnici-1884643>.

GRANDITS, Hannes; SUNDHAUSSEN, Holm. „Jugoslavija šezdesetih godina: protiv teleološkog pristupa u istraživanju”. Portal Historiografija, 22. 5. 2018. Pristup ostvaren 22. 1. 2021. <https://historiografija.hr/?p=9958>.

MARKOVINA, Dragan. „Nikica Barić u knjizi ‘Split 1980-ih’ kao da brani devedesete. Ali to ne može izbrisati užas koji su donijele tom gradu”. Portal Telegram, 30. 5. 2021. Pristup ostvaren 27. 8. 2025. <https://www.telegram.hr/komentari/nikica-baric-u-knjizi-split-1980-ih-kao-da-brani-devedesete-alito-ne-moze-izbrisati-uzas-koji-su-donijele-tom-gradu/>.

MASLEŠA, Vasilij. „Incident u Krfskom kanalu 1946. godine (sa osvrtom na umiješanost Jugoslavije)”. Portal Udruženja „Veterani Ratne mornarice”, 15. 3. 2020. Pristup ostvaren 19. 9. 2025. <https://veteraniratnemornarice.com/incident-u-krfskom-kanalu-1946-godine-sa-osvrtom-na-umijesanost-jugoslavije/>.

„Prilozi povodom 50. godišnjice jugoslavenskog ustava 1974.” Portal Historiografija, 27. 2. 2024. Pristup ostvaren 26. 8. 2025. <https://historiografija.hr/?p=39853>.

VUČETIĆ, Radina. „O jednom jubileju ili kako se (ne) sećamo Jugoslavije”. Portal Historiografija, 19. 5. 2018. Pristup ostvaren 27. 8. 2025. <https://historiografija.hr/?p=9891>.

Literatura

AGAMBEN, Giorgio. *Izvanredno stanje. Homo sacer, II, 1*. Zagreb: Delta-kont, 2008.

ANČIĆ, Mladen. *Što „svi znaju” i što je „svima jasno”. Historiografija i nacionalizam*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2008.

BADOVINAC, Tomislav. *Istinom do istine*. Zagreb: Vlastita naklada, 2019.

BILANDŽIĆ, Dušan. *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije. Glavni procesi 1918-1985*. Zagreb: Školska knjiga, ³1985.

BILANDŽIĆ, Dušan. *Jugoslavija poslije Tita (1980-1985)*. Zagreb: Globus, 1986.

BUKOVIĆ, Ivan Ćiro. *Mislim si ja svoje*, knj. 1: *Izbor iz dnevnika od 1961. do 1974. godine* i knj. 2: *Izbor iz dnevnika od 1975. do 1989. godine*. Zagreb: Disput, 2023.

CALIC, Marie-Janine. *A History of Yugoslavia*. West Lafayette: Purdue University Press, 2019.

CVEK, Sven; RAČIĆ, Jasna; IVČIĆ, Snježana. *Borovo u štrajku. Rad u tranziciji 1987. – 1991*. Zagreb: Baza za radničku inicijativu i demokratizaciju, 2019.

CVETKOVIĆ, Srđan; DEVIĆ, Nemanja. *OZNA. Represija komunističkog*

režima u Srbiji. Beograd: Catena mundi d.o.o.; Institut za savremenu istoriju; U ime naroda za slobodnu Srbiju, 2019.

ČENGIĆ, Enes. *S Krležom iz dana u dan*, knj. 3: *Ples na vulkanima*. Zagreb: Globus, 1985.

ČOLAK, Andrija. *Agonija Jugoslavije*. Beograd: Laguna, 2017.

DEVIĆ, Nemanja. *Partizani u Srbiji 1941. Oslobodilački ili revolucionarni rat?*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2021.

DEVIĆ, Nemanja. *Za Partiju i Tita. Partizanski pokret u Srbiji 1941-1944*. Beograd: Službeni glasnik, ²2022.

DRAGIŠIĆ, Petar. „Glamur i socijalizam: italijanska elita na Brionima 1960-1973”. *Istorija 20 veka XXXI* (2013), br. 2: 119-130.

ĐILAS, Milovan. *Revolucionarni rat*. Beograd: „Književne novine”, 1990.

ĐINĐIĆ, Zoran. *Jugoslavija kao nedovršena država*. Novi Sad: Književna zajednica Novog Sada, 1988.

ĐURIĆ, Ljubodrag. *Sećanja na ljude i događaje*. Beograd: Rad, 1989.

FURET, François. *Prošlost jedne iluzije. Ogled o komunističkoj ideji u XX. stoljeću*. Zagreb: Politička kultura, 1997.

GEIGER, Vladimir; LEČEK, Suzana. „Politika retribucije u Europi nakon Drugog svjetskog rata”. *Časopis za suvremenu povijest* 50 (2018), br. 1: 7-34.

GOATI, Vladimir. *Politička anatomija jugoslovenskog društva*. Zagreb: Naprijed, 1989.

GOLDSTEIN, Ivo. *Hrvatska 1918-2008*. Zagreb: Europapress holding; Novi Liber, 2008.

GOLDSTEIN, Ivo; GOLDSTEIN, Slavko. *Tito*. Zagreb: Profil, 2015.

HOBBSAWM, Eric J. *Nacije i nacionalizam*. Zagreb: Novi Liber, 1993.

Istorija Saveza komunista Bosne i Hercegovine, knj. 1-2. Sarajevo: Institut za istoriju u Sarajevu; NIŠRO „Oslobođenje”, 1990.

JAKOVINA, Tvrtko. *Američki komunistički saveznik. Hrvati, Titova Jugoslavija i Sjedinjene Američke Države 1945. – 1955*. Zagreb: Srednja Europa; Profil, 2003.

JAKOVINA, Tvrtko. *Budimir Lončar. Od Preka do vrha svijeta*. Zagreb: Fraktura, ³2023.

JAKOVINA, Tvrtko. *Socijalizam na američkoj pšenici (1948-1963)*. Zagreb: Matica hrvatska, 2002.

JAKOVINA, Tvrtko. „Tito Jože Pirjevca”. Predgovor u: Jože Pirjevec, *Tito i drugovi*. Zagreb: Mozaik knjiga, 2012, 9-17.

JAKOVINA, Tvrtko. *Treća strana Hladnog rata*. Zagreb: Fraktura, 2011.

JANIČKO, Michal. „The Ideological Transformation of Milan Kučan in 1986-1988: Views on Socialism and the Coexistence of nations in Yugoslavia”. *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* 54 (2022), br. 2: 229-264.

JANJETOVIĆ, Zoran. „Ideologijom protiv nauke ili naukom protiv ideologije?“. *Tokovi istorije* 31 (2023), br. 3: 297-314.

JOVANIĆ, Đoko. *Ratna sjećanja*. Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar; ROID „Stvarnost“, 1988.

JOVIĆ, Borisav. *Poslednji dani SFRJ. Izvodi iz dnevnika*. Beograd: Politika, 1995.

JOVIĆ, Dejan. *Jugoslavija. Država koja je odumrla*. Zagreb: Prometej, 2003.

JUDT, Tony. *Poslije rata 1. Povijest Europe od 1945. godine*. Zagreb: VBZ, 2022.

KADIJEVIĆ, Veljko. *Moje viđenje raspada*. Beograd: Politika, 1993.

KAMBEROVIĆ, Husnija. *Džemal Bijedić. Politička biografija*. Mostar: Muzej Hercegovine, 2012.

KAMBEROVIĆ, Husnija. *Prema modernom društvu. Bosna i Hercegovina od 1945. do 1953. godine*. Tešanj: Centar za kulturu i obrazovanje Tešanj, 2000.

KARAULA, Marijan. *Knjiga bola. Stradanje Hrvata livanjskog kraja u dva posljednja rata*. Sarajevo; Zagreb: Svjetlo riječi, 2005.

KASAPOVIĆ, Mirjana. *Zbogom post-jugoslavenstvu! Prilog demitologizaciji hrvatske politike i društva*. Zagreb: Školska knjiga, 2024.

KLASIĆ, Hrvoje. *Mika Špiljak. Revolucionar i državnik*. Zagreb: Naklada Ljevak, 2019.

KOROŠIĆ, Marijan. *Jugoslavenska kriza*. Zagreb: Naprijed, ²1989.

KOŠTUNICA, Vojislav; ČAVOŠKI, Kosta. *Stranački pluralizam ili monizam*. Beograd: Institut društvenih nauka, 1983.

KOVAČ, Svetko; DIMITRIJEVIĆ, Bojan B.; POPOVIĆ, Irena. *Slučaj Ranković. Iz arhiva KOS-a*. Zagreb: Despot Infinitus, 2016.

LASIĆ, Stanko. *Krležologija ili Povijest kritičke misli o Miroslavu Krleži*, knj. 2: *O moralnoj strukturi i totalitarnoj svijesti*. Zagreb: Globus, 1989.

LEKOVIĆ, Mišo. *Bihačka operacija novembra 1942*. Beograd: Vojnoistorijski institut, 1972.

MARIJAN, Davor. *Borbe za Kupres 1942*. Zagreb: AGM, 1999.

MARIJAN, Davor. *Hrvatska 1989. – 1992. Rađanje države*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2017.

MARIJAN, Davor. *Hrvatska u Jugoslaviji 1980-ih. Lažna svijest i svjesna laž*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2024.

MARIJAN, Davor. „Kraj ‘idile’ – Avangarda i nezadovoljna radnička klasa 1980-ih“. *Hercegovina* 9 (2023): 307-337.

MARIJAN, Davor. „O znanosti, ideologiji i totalitarnoj svijesti u nedovršenoj hrvatskoj tranziciji – odgovor Mirjani Kasapović“. *Časopis za suvremenu povijest* 52 (2020), br. 1: 253-292.

MARIJAN, Davor. „Suvremena hrvatska povijest i nevolje s revizionizmom”. *Časopis za suvremenu povijest* 51 (2019), br. 2: 385-421.

MIĆUNOVIĆ, Dragoljub. *Život u nevremenu. Ruža vetrova*, knj. 1: 1930-1990. Beograd: Arhipelag, 2013.

MIHALJEVIĆ, Josip. *Kako je operirala Udba. Operacija „Paromlin” i sudbina Vinka Markovića*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest; Ogranak Matice hrvatske u Vinkovcima, 2022.

MIRIĆ, Jovan. *Sistem i kriza. Prilog kritičkoj analizi ustavnog i političkog sistema Jugoslavije*. Zagreb: Cekade, 31985.

MORAČA, Milutin. *Peta krajiška divizija*. Beograd: Vojnoizdavački zavod, 1985.

MUJADŽEVIĆ, Dino. *Bakarić. Politička biografija*. Zagreb: Plejada; Hrvatski institut za povijest, Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, 2011.

PETRANOVIĆ, Branko. *AVNOJ – revolucionarna smena vlasti 1942-1945*. Beograd: Nolit, 1976.

PETRANOVIĆ, Branko. *Istorija Jugoslavije 1918-1988.*, knj. 3. Beograd: Nolit, 1988.

PETRANOVIĆ, Branko. *Političke i pravne prilike za vreme privremene vlade DFJ*. Beograd: Institut društvenih nauka, 1964.

PETRANOVIĆ, Branko. *Srbija u Drugom svetskom ratu*. Beograd: VINC, 1992.

Povijest Saveza komunista Jugoslavije. Beograd: Izdavački centar Komunist; Narodna knjiga; Rad, 1985.

Povijest Savezne komunističke stranke (boljševika). Kratki tečaj. Moskva: Izdavačka zadruga literature na inostranim jezicima, 1939.

Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije. Beograd: Institut za izučavanje radničkog pokreta, 1963.

PREVIŠIĆ, Martin. *Povijest Golog otoka*. Zagreb: Fraktura, 2019.

PUHOVSKI, Žarko. *Socijalistička konstrukcija zbilje*. Zagreb: Biblioteka časopisa „Pitanja”, 1990.

RADELIĆ, Zdenko. *Hrvatska u Jugoslaviji 1945. – 1991. Od zajedništva do razlaza*. Zagreb: Školska knjiga; Hrvatski institut za povijest, 2006.

RADELIĆ, Zdenko. *Obavještajni centri, Ozna i Udba u Hrvatskoj (1942. – 1954.)*, knj. 1. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2019.

RADOŠEVIĆ, Todor. *Prva proleterska divizija*, knj. II. Beograd: Sekcija boraca Prve proleterske NOU brigade, 2010.

REPE, Božo. *Milan Kučan. Prvi predsjednik Slovenije*. Sarajevo: Udruženje za modernu historiju, 2019.

ROGIĆ, Ivan. *Tehnika i samostalnost. Okvir za sliku treće hrvatske moder-*

nizacije. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, 2000.

SARAČ-RUJANAC, Dženita. *Branko Mikulić. Politička biografija 1965-1989*. Sarajevo: Institut za historiju Univerziteta, 2020.

SELINIĆ, Slobodan. *Srbija 1980-1986. Politička istorija od Tita do Miloševića*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2021.

SIMOVIĆ, Vojislav. *AVNOJ. Pravno-politička studija*. Beograd: Kultura, 1958.

SIROTKOVIĆ, Jakov. *Ekonomski razvoj Jugoslavije. Od prosperiteta do krize*. Zagreb: Narodne novine, 1990.

SPEHNJAK, Katarina. *Britanski pogled na Hrvatsku 1945. – 1948*. Zagreb: Golden marketing - Tehnička knjiga, 2006.

SPEHNJAK, Katarina. „Neki problemi povijesnog razvitka Narodnog fronta / Socijalističkog saveza u Jugoslaviji 1935-1978.” *Časopis za suvremenu povijest* 15 (1983), br. 1: 27-54.

SPEHNJAK, Katarina. „Organiziranost i oblici djelovanja Narodnog fronta Hrvatske 1945-1953. godine”. *Povijesni prilozi* 6 (1987): 3-57.

STAMBOLIĆ, Ivan. *Rasprave o SR Srbiji 1979-1987*. Zagreb: Globus, 1988.

STANKOVIĆ, Đorđe; DIMIĆ, Ljubodrag. *Istoriografija pod nadzorom. Prilozi istoriji istoriografije*, knj. 1. Beograd: Službeni list SRJ, 1996.

ŠUVAR, Stipe. *Nezavršeni mandat*, tom 1: *Kakav socijalizam, kakva Jugoslavija?* Zagreb: Globus, 1989.

TASIĆ, Dmitar. *Korpus narodne odbrane Jugoslavije (KNOJ) 1944-1953*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2021.

TERZIĆ, Milan V. *Tito i Nobelova nagrada za mir*. Podgorica: „Pobjeda”, 2006.

VODUŠEK STARIĆ, Jera. *Kako su komunisti osvojili vlast 1944. – 1946*. Zagreb: Naklada Pavičić, 2006.

WOODWARD, Susan L. *Socialist Unemployment: The political economy of Yugoslavia, 1945-1990*. New Jersey: Princeton University Press, 1995.

ZIMMERMANN, Warren. *Izvori jedne katastrofe*. Zagreb: Globus; Znanje, 1996.

ŽIVKOVIĆ, Dušan. *Narodni front Jugoslavije 1935-1945*. Beograd: Institut za savremenu istoriju; „Narodna knjiga”, 1978.

ŽUPANOV, Josip. *Poslije potopa*. Zagreb: Nakladni zavod Globus, 1995.

SUMMARY

Croatia in Communist Yugoslavia – A Contribution to Research

In this paper I offer some reflections on this matter based on research into Croatian history during the period of late socialism. My research was focused on the history of the League of Communists of Croatia, its organization, methods of work and its relationship with other socio-political communities and socio-political organizations. In the context of claims with regard to the grand modernisation process, I believe that the second Yugoslavia was established on deceit, terror and lies; these were the three actual foundations of party government. The communists took over and maintained power through deceit, even though it is sometimes hard to draw the line between lies and deceit. Terror was the means of maintaining that power. Lies were the mythical image they built about themselves.

Keywords: Croatia; Yugoslavia; League of Communists; modernisation; historiography; politics of memories